

DİN ÖZGÜRLÜĞÜ VE BARIŞ YOLUNDA İKİ FARKLI TECRÜBE

[Dinsel Şiddet Süreci: Hıristiyanlık- Farklılıklarla Bir Arada Yaşama Örneği: Müslüman Topluluklar]*

Prof.Dr. Saffet KÖSE**

Two Differing Experiences on the Way To Religious Freedom and Peace [The Time of Religious Oppression: Christianity- An Example of Living Together in Diversity: Muslim Communities]

The world has experienced two significant religious experiences in the field of religious freedom. The first is the religious wars and sectarian fights caused by Christianity for nearly 15 centuries as a result of religious oppression after becoming the state religion and prosecuting other religions and its own heretics and schismatics which grew out of Christianity. The doctrine of extra ecclesiam nulla salus, that there is no other salvation except spiritual salvation therefore the idea of physical punishment, torture or even killing is permissible, has been the driving force against other religions except Christianity, however, after various denominations developed and therefore every sect claimed that they represented "absolute truth" therefore the salvation, by accepting others as heretics and going to war against them, as a consequence of these bloody sectarian fights and religious wars have continued on for centuries. In addition to this, the idea of being a member of the religion of the King which has been formulated as the maxim that "the ruler of the territory is the ruler of religion within its bounds" (cujus regio, ejus religio), has also been another driving force for religious oppression. The articles 18 of the Universal Declaration of Human Rights declared by the United Nations on the 10th of December 1948 and 9 of the European Convention on Human Rights signed at Rome on the 4th of November 1950 as to the freedom of religion and conscious which indicate a significant progress in this context, have been written as an indispensable result of the tiredness of the bloody religious wars, and sectarian fights.

On the contrary, the historical experience of the Muslim world of the same era is quite different and it is a historical fact from the confessions of non-Muslim citizens that in the Muslim world as there have not been negative consequences of religious wars or sectarian fights there have also been opportunities to live together in peace with people from other religions, even non-Muslim citizens have found peace and harmony in the Muslim world, further more they were only able to be free from prosecutions of their fellow religious people when they could live in the Muslim state. The main driving forces, from muslim perspective, which provided Muslims with this kind of understanding of freedom or in another word preventing religious oppression which could appear as religious wars and sectarian fights and maintaining living together in peace are as follows:

The first is that the madhahib (schools of thought) by developing a method in the areas open to ijthad (independent reasoning), which only aimed to explain the purpose of Allah, have not claimed their ijthad as the only truth but human reasoning open to fault

* 20-21 Nisan 2005 Tarihinde Adana'da düzenlenen Kutlu Doğum Haftası Sempozyumuna sunulan tebliğ'in gözden geçirilmiş şeklidir. Bu yazı yayımlanmadan önce okuyarak özellikle Dinler Tarihi'ni ilgilendiren kısımlarla ilgili konularda görüşlerini lütfeden değerli arkadaşım Doç. Dr. Hidayet IŞIK'a teşekkür ederim.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, e-mail: saffetkose@selcuk.edu.tr

on the contrary to Christian denominations, this kind of approach has prevented sectarianism resulting from the institutional bias, on the contrary to Christianity, has resulted that the citizenship has not been confined to the religion and sectarianism, prevented the sectarian wars, has officially recognised the differing doctrines and their systems living together within its frame.

The second one is that nobody is infallible except the Prophets. Therefore nobody is entitled to act on behalf of God. Anyone who is a human being whatever his/her status is, whether h/she is ruler or scholar can act only on his/her behalf but not on God's behalf, his/her ideas can be criticized, his/her acts are questionable and could be removed from his/her post when his/her acts were found contrary to the law if s/he was a ruler.

As for the third one, after hearing the divine message it is left to the individuals to accept it or not. At this point the individual responsibility (for salvation) is the main issue. The will of the individual is in his/her power if s/he wishes to believe then s/he deserves the salvation, if s/he does not wish to believe s/he can reject, then in the end s/he has to bear the consequences in the Hereafter. The Qur'an and the Prophet have indicated clearly that the duty of the Prophet and hence of the believers in this issue were only to convey the (divine) message. It is natural for a religion to defend that the salvation would be through its own values and to invite salvation through itself. However, the way of Islam that has left whether to choose salvation or not, to the individual choice on the contrary to the Christianity, is one of the main principles which prevented fanaticism.

The fourth and perhaps the most important one is the clear prohibition of pressure theoretically on believers, educating of the Prophet his ummah with setting forth examples in this direction.

The madhahib fights occurred in the Muslim world from time to time are considered as exceptional and these incidents are the reflection of instantly developing fanaticism and have never taken place by direction of a scholar.

I. Giriş

Din ve vicdan hürriyeti, kavram olarak yeni olmakla birlikte ihtiva ettiği anlam çerçevesindeki arayışlar oldukça eskilere uzanır. Bir toplum ya da bölgede hakim bulunan din veya mezhep dışında farklı tercihleri olan insanlara karşı çeşitli saiklerle gerek devlet gerekse fertler düzeyindeki olumlu ya da olumsuz tavırlar önemini ve hassasiyetini sürekli olarak korumuştur.

İnsanın sosyal bir canlı olarak toplum halinde yaşama zorunluluğu, din duygusunun fitrî bir gerçeklik olarak insanla beraber bulunması, insanın akıl ve irade sahibi bir varlık oluşu sebebiyle kendi tercihinden sorumlu olması, keza insanın iç dünyasının harici baskılara karşı korunmuş olması ve bu olgunun ona gerçek anlamda bir özgürlük bahşetmesi doğal olarak farklı dine mensup toplumları, o toplum içinde farklı dine inanmış insanları, bunlar arasında da o dinin normlarının farklı yorumlarından çeşitli ekolleri/akımları (mezhep, tarikat) ortaya çıkarmıştır. İşte din ve vicdan hürriyeti bu doğal farklılık içinde ortak bir noktada buluşma ihtiyacından doğmuştur.

Konu etrafında yapılan araştırmalar böyle bir problemimin ilk defa Hıristiyanlıkla ortaya çıktığını göstermektedir ki Hıristiyan dünyası açısından bu kavram ve içeriği ile ilgili hususlar oldukça yenidir. Bu sebeple biz bu makalede öncelikle tarihi süreç içerisinde problemi ortaya çıkaran sebeplere, bu çerçevede gelişen örnek kabilinden bazı olaylara yer verdikten sonra, Kur'ân-ı Kerîm'in getirdiği temel esaslar ve Hz. Peygamber'in uygulamaları ışığında, İslam'ın din

özgürlüğü konusundaki tavrını belirlemeye çaba göstereceğiz. Zaman zaman bu iki temel kaynak ışığında oluşan zihniyetin İslam toplumlarındaki yansımalarından bazı kesitler sunarak din özgürlüğünün barışa nasıl katkı sağladığına işaret etmeye çalışacağız. Hıristiyanlık tecrübesi ile din özgürlüğünün bulunmayışının doğurduğu olumsuzluğa, Müslüman toplumlar da hakim karakteri oluşturan din özgürlüğüne saygı ilkesinin sağladığı barış ve huzur ortamına dikkat çekmeye gayret göstereceğiz. Öncelikle de bu iki zihniyeti oluşturan temel dinamikleri tespite çalışacağız.

II. Kavramsal Çerçeve

Konuya başlamadan önce din özgürlüğünün kavramsal çerçevesini belirleyebilmek için kavramsallaşma sürecinin nihai noktası diyebileceğimiz temel metinlere müracaat etmemiz gerekir.

Batı dünyasında din özgürlüğü kavramı günümüzdeki anlamıyla ilk kez 12 Haziran 1776 tarihli "Virginia Anayasası/Constitution of Virginia"nın 16. maddesinde: "Yaradılışa borçlu olduğumuz din veya inanç ve bunların gereklerini nasıl yerine getireceğimiz, zorlama ve kuvvetle değil ancak akıl ve inançla belirlenebilir. Bu sebeple bütün insanlar dinin icrasını vicdanlarının emirlerine göre yerine getirmekte eşit hak sahibidirler" şeklinde yer almış,¹ peşinden de 26 Ağustos "1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi"nin 10. ve 11. maddelerinde din ve ifade hürriyetine yer verilmiş² ve en açık biçimiyle de 10 Aralık 1948 tarihli "BM İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi"nin 18. maddesinde şöyle yer almıştır:

"Her şahsın fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır. Bu hak din veya kanaat değiştirmek hürriyetini, dinini veya kanaatini tek başına veya topluca açık olarak veya özel surette öğretim, tatbikat, ibadet ve ayinlerle açıklama hürriyetini gerektirir."

Aynı hüküm 4 Kasım 1950 tarihinde Roma'da kabul edilen "Avrupa İnsan Hakları ve Temel Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme"nin 9. maddesinde şu şekilde ifade edilmiştir:

"1- Her şahıs düşünme, din ve vicdan hürriyetine sahiptir. Bu hak, din veya kanaat değiştirme hürriyetini, alenen veya hususi tarzda ibadet ve ayin veya öğretimini yapmak suretiyle tek başına veya toplu olarak dinini veya kanaatini izhar etmek hürriyetini ihtiva eder.

2- Din veya kanaatleri izhar etmek hürriyeti demokratik bir cemiyette ancak amme güvenliğinin, amme nizamının, genel sağlığın veya umumi ahlakın yahut başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması için zaruri olan tedbirlerle ve kanunla tahdit edilebilir."

Buna göre din ve vicdan özgürlüğünün dört temel unsurunun bulunduğu anlaşılmaktadır:

1-İnsanların istedikleri inancı serbestçe seçebilmeleri (iman).

¹ Arlin M. Adams-Charles J. Emmerich, *Din ve Özgürlük: ABD'de Dini Özgürlüğün Anayasal Tarihçesi* (trc.Latif Boyacı), İstanbul, ts. (Kızılelma Yayıncılık), s. 133; Şeref Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, Ankara 1995, s. 206.

² metin için bk. Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1992, s. 218.

2-İnançlarının gerektirdiği eylemlerde bulunabilmeleri (amel)

3-İnançları doğrultusunda öğretim ve eğitim yapabilmeleri.

4-Sosyal birlik (cemaat) oluşturabilmeleri.

Özellikle batı dünyasının yaşadığı acı tecrübelerin zorunlu bir sonucu olarak kabul edilen bu hükümlerin kendileri açısından oldukça ileri bir seviyeyi ifade ettiği söylenebilir.

Burada kavram kargaşasını önleme açısından din özgürlüğünü ifade anlamında daha çok batı dillerinde *tolerans* (ing. tolerance; fr. tolérance; alm. toleranz) şeklinde ifadesini bulan ve Türkçe’de *hoşgörü*, Arapçada da *müsâmahe* şeklinde karşılığını bulan kelimeye de değinmek gerekir. Din özgürlüğünün bu kelime ile karşılanmasına ciddi itirazlar vardır. Fransa’da İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesinin yayımlandığı dönemin devlet adamlarından H. Gabriel Riqueti de Mirabeau (1749-1791) din ve vicdan özgürlüğünün *tolérance/müsmahe/hoşgörü* kelimesi ile ifadesini şiddetle protesto etmiş ve bunun da bir çeşit *istibdat* olduğunu savunmuştur. Çünkü ona göre bir inanca tolerans göstermek hükümetin elinde olunca, göstermemek de onun dileğine bağlı kalır.³ Aynı itirazı bundan iki yıl sonra çıkan *İnsan Hakları* kitabıyla Thomas Paine (1737-1809) de yapmıştır. Ona göre de müsamaha, müsamahasızlığın zıddı değil, onun sahtesidir. Bunların ikisi de *müstebitlik*dir. Biri kendinde vicdan hürriyetini vermemek, diğeri de onu bahsetmek hakkını var sanır.⁴

Bu itirazların daha çok kelimenin günlük dildeki anlamından hareketle yapıldığı dikkati çekmektedir.

Tolerans, müsaade etmek, katlanmak, çekmek, göz yummak dolayısıyla hoş görmek anlamlarına gelen *tolerare* fiilinden gelen Latince bir kelimedir ve ana çizgileri itibarıyla tolerans’da yaratılış (karakter, mizaç) ayrılığı bakımından *psikolojik*, alışıklık ve gelenek açısından *sosyolojik*, fikir ayrılığı açısından da *kültürel* bir yapı gösterebilecek şekilde bir *başkalık* unsurunun bulunduğunu kabul etmek gerekir. Bu onun *ontolojik* temelini oluşturur. Buradaki başkalık dereceli olup küçük bir ayırımdan, aykırılık, karşıtlık, hatta çelişmeye kadar da gidebilir. İkinci olarak onun daha çok negatif yönünü ifade eden diğer bir unsur da *katlanma*’dır. “Başka”nın uyandırdığı yabancılık, korku, kuşku, antipati, hatta düşmanlık gibi içgüdüsel tepkileri yenmeyi hiç değilse dizginlemeyi ifade eder. Üçüncü unsur da başkasının kendi olma hakkını tanıma ya da kendi olmasına karışmama şeklinde pozitif yönünü oluşturan *hoş görme*’dir. Bu antipatik duygulardan başkasının kişiliğine saygı gibi pozitif bir duyguya dönüşü ifade eder.⁵

Görüldüğü üzere literatürde tolerans olarak geçen hoşgörünün dilsel kökünde, yabancı olana bir lütufta bulunulması hakim karakter olarak dikkati çekiyor ve tolerans ilkesinde bir ast-üst ilişkisinin varlığı görülüyorsa da⁶ artık tolerans bu gün bu negatif-küçültücü tonunu büsbütün kaybetmiş ve pozitif bir anlam kazanarak başkasının hürriyetine saygı göstermek şeklinde kavramsal-

³ B. Bury, *Fikir ve Söz Hürriyeti* (trc. Avni Başman), İstanbul 1959, s. 107-108.

⁴ T. Paine, *İnsan Hakları* (çev. M. Osman Dostel), İstanbul 1998, s. 83.

⁵ Hüseyin Batuhan, *Batı’da Tolerans Fikrinin Gelişmesi I (Ortaçağ Sonuna Kadar)*, İstanbul 1959, s. 25-28.

⁶ Fatma Mansur Coşar, *Din Savaşları*, İstanbul 2000, s. 18-19.

laşmıştır.⁷ Buna göre tolerans/hoşgörü/müsamaha, farklılıklardan rahatsızlık duymadan öteki ile yan yana yaşayabilme erdemidir.⁸ Bu sebeple tolerans denildiğinde kelimenin lügat manası dışında bu kavramsallaşmış anlamı kastedilmektedir.

III. Din Özgürlüğü Probleminin Ortaya Çıkışı ve

Hıristiyanlık Tecrübesi (Dinsel Şiddet Süreci):

Araştırmalar tarihi süreç içerisinde din özgürlüğü ile ilgili problemlerin Hıristiyanlıkla ortaya çıktığını göstermektedir. Teorik olarak Hıristiyanlık kendisini sevgi dini⁹ olarak takdim etmesine rağmen Hıristiyanların diğer dinlere ve kendi içinde oluşan *heretic* ve *schismatic* oluşumlara karşı neredeyse bir hayat felsefesi haline getirdikleri şiddet politikasının¹⁰ insanlığa ne kadar pahalıya mal olduğunu görmek için bu sürecin iyi tahlil edilmesi gerekir. Bunu bir çok batılı yazar da itiraf eder ve mesela Voltaire (1694-1778) *en çok hoşgörü aşılması gereken din Hıristiyanlık olması gerekirken o güne kadar en az hoşgörüsü olan insanların Hıristiyanlar olduğunu* söyler.¹¹ Hatta O şöyle bir tenkitte de bulunur: "*İsa, sade ve sakin ömrü boyunca, kötülüğe karşı hoşgörüyü öğütlediği halde, onun aziz ve tath dini, birtakım gayretkeşlerin himmetiyle, dinlerin en merhametsizi ve en barbarı olmuştur.*"¹²

Hıristiyanlığın İmparator Constantinus'un 313 yılında Milan Fermanı ile Roma'nın hoşgörüsüne kavuşması sonraki olaylar açısından dönüm noktasını oluşturur. Esas tuhaf olan dinde tolerans ilkesini en açık ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde dile getiren bu tarihi fermanın aynı zamanda Hıristiyan toleranssızlığına götüren yolda bir kalkış noktası olmasıdır. Çünkü Constantinus "*bir devlette tek din*" esasının "*din içinde birlik*" ilkesini içerdiği inancından kalkarak, heretiklere karşı savaşta kiliseyi desteklemekle kalmamış, neredeyse ona önderlik ve başkomutanlık etmiştir. Bu dönemde sadece kilisenin karıştığı manevi suç olan ve cezası *aforozdan* ibaret bulunan heretikklik medeni suçlar kapsamına alınarak karşılığında maddi cezalar öngörülmüştür ki bu, ileride kurulacak engizisyon mahkemelerinin de ilk nüvesini teşkil etmiştir. Kilise ile devletin yetki ve sorumluluk sınırlarının kaybolup kaynaşmaya dönüştüğü bu gelişme Batı dünyası için çok ağır sonuçların da başlangıcı olmuştur.¹³ Bir müddet sonra I. Theodosios ile 380 yılında *Gradiatanus fermanı* ile Hıristiyanlık önce Devletin resmi dini haline gelmiş¹⁴ peşinden de devlete hükmeden bir kurum haline dönüşmüştür ki buna Hıristiyanlığın devletleşmesi de denilebilir. Artık St. Optatus'un ifadesiyle "*Kilise devlet içinde değil, Devlet kilise içindedir.*"¹⁵ Bir

⁷ Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 28.

⁸ Michael Walzer, *Hoşgörü Üzerine* (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul 1998, s. 27.

⁹ bk. Şinasi Gündüz, *Dinsel Şiddet*, Samsun 2002, s.34-38 (sevgi ve hoşgörü ifade eden İncil ayetleri ve değerlendirmeleri).

¹⁰ Kaldı ki onların kutsal metinlerinde fanatizme götürebilecek şiddet içerikli öğretiler de yer almaktadır. bk. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 38-81 (şiddet ifade eden İncil ayetleri ve değerlendirmeleri).

¹¹ Voltaire, "Hoşgörü/Tolérance", *Felsefe Sözlüğü* (trc. Lütfi Ay), İstanbul 1973, II, 386.

¹² Voltaire, *Türkler Müslümanlar ve Ötekiler* (der. Osman Yenseni), İstanbul 1969, s. 13.

¹³ Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 10-11, 12, 19, 64, 68, 120-121, 126, 131, 137, 155, 157; Ömer Faruk Harman, "Din", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 322.

¹⁴ Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 332-333.

¹⁵ Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 164.

anlamda bu, kilisenin (rûhânî kılıcın) devleti ele geçirmesi şeklinde de yorumlanabilir. Papa VIII. Boniface'in (1294-1303) ilan ettiği *Unam Sanctam Fermanı* o andan itibaren mevcut olan bu teokratik düzenin net izahını ortaya koymaktadır. Bu belgeye göre "*Kutsal Katolik ve apostolic kilise*" dışında günahların ne affı ne de onlardan kurtuluş yolu vardır. Mevcut iki kılıç (dünyevî ve rûhânî) kilisenin iktidarındadır. Bir devlette iki baş olamaz. Dünyevî otorite rûhânî olana tabidir. Rûhânî otorite kral da dahil herkesi yargılayabilir ama o hiç kimse tarafından yargılanamaz. Çünkü onun otoritesi ilâhîdir.¹⁶ Katolik kilisesinin anlayışına göre kilise "*İsa'nın manevî varlığı/corpus Christi mysticum*" ve bu sıfatla gerçeğin yanılmaz sahibidir.¹⁷ İşte Thomas Paine'nin "*kilisenin devletle çiftleşmesinden ortaya, katıra benzeyen, yalnız yıkmasını bilen, döl vermeyen ve adına Kanunla kurulmuş resmî Kilise denen bir mahluk çıkmıştır*" şeklinde tasvir ettiği¹⁸ bu aşamadan sonra din özgürlüğü alanındaki felaket süreci başlamıştır.

Hıristiyanlığın devlet dini olmasıyla birlikte *dogmatik tekelciliği sebebiyle* başlattığı şiddet politikasının merkezinde St. Augustinus'un (354-430) bulunduğu söylemek çok da hatalı olmasa gerektir. Onun, İncil'deki "*Ve efendi hizmetçiye dedi: Yollara ve çitlerin boyuna çık, bulduklarını içeri girmeye zorla da evim dolsun*"¹⁹ sözünü zora başvurmanın lüzum ve doğruluğunu kanıtlamada mesnet olarak kullanarak hoşgörüsüzlüğü ilke haline getirmesi,²⁰ Friedrich Nietzsche'ye "*Anarşist ve Hıristiyan'ın kökeni birdir*"²¹ ve "*kutsal anarşistler*"²² sözlerini söyletecek kadar şiddet içeren ve yüzyıllarca süren din savaşları ile mezhep kavgalarını başlatmıştır. "*Ruhun kurtuluşu için her türlü ten cezası, her işkence hatta ölüm caizdir*" düşüncesi ilk defa onda ifadesini bulmuş ve bu fikirler ileride kurulacak engizisyon mahkemelerindeki uygulamanın temellerinden birisini oluşturmuştur.²³ O'na göre insanın tanımıyla ruhun tanımı özdeşdir. İnsan ne beden ne de ruhtur, insan bedene sahip olan düşünen bir ruhtur. Kurulacak olan bedenin ruhu değil bedenle ruhtur. Ruh ise bedene hükmetme eğiliminde olan rasyonel bir cevherdir.²⁴

St. Augustinus'un dinde zorlamayı tecviz eden anlayışının temelinde "*hıristiyanlık/kilise dışında kurtuluş yoktur/ extra ecclesiam nulla salus*"²⁵ kuralının varlığı da dikkati çekmektedir. Bu doktrin, kilisenin öğretilerine inanmayanların, ebedî cezaya mahkum olacakları ve teoloji hatalarını Allâh'ın en ağır suçlar gibi cezalandıracağı kanaati, Hıristiyanları kendileri gibi inananlara karşı şiddete sevk etmiştir. Dini hataları sebebiyle Tanrı düşmanı telakki ettikleri kimseleri -fazilet sahibi de olsalar- yeryüzünden silip yok etmeyi görev saymışlar, keza dünyayı Tanrı'ya ve şeytana ait olmak üzere ikiye ayırıp Hıristi-

¹⁶ William Ebenstein, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri* (trc. İsmet Özel), İstanbul 2001, s. 146.

¹⁷ Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Lâiklik*, İstanbul 1993, s. 42-43.

¹⁸ T. Paine, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁹ Luka, 14/23.

²⁰ Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 153, 173, 175; Aytunç Altındal, "Genel Olarak Çeşitli Dinlerde Hoşgörü ve Osmanlı Anlayışı", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul, ts. (TKH Vakfı), II, 22; Ö. Faruk Harman, "Din", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 322.

²¹ Friedrich Nietzsche, *Deccal (Hıristiyanlığa Lanet)* (çev. Oruç Aruoba), İstanbul 1995, s. 91.

²² Friedrich Nietzsche, *a.g.e.*, s. 92.

²³ Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 152.

²⁴ Etienne Gilson, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhunu* (trc. Şamil Öçal), İstanbul 2003, s. 213-214.

²⁵ Hulusi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s. 42.

yan olmayanları şeytanın hükümrânlığında görüp onlarla mücadeleyi prensip haline getirmişlerdi.²⁶ Bu anlayış diğer din ve mezheplere hürriyet çerçevesinde bir zihniyetin gelişmesini engelleyen ve fanatizme yol açan temel faktörlerden birisidir. Onun öğretilerine göre Hıristiyanlığın asıl amacı ruhun ve insanlığın manevi kurtuluşudur ve bunun bir tek yolu da Hıristiyanlıktır. Bu kurtuluşa gelmeyen kılıçla yola getirilecektir. Esasen kilise dışında kurtuluş olmayacağına göre *dine girmeye zorlama/compelle intrare* insanın en kutsal görevidir. Hakikati seven, yanılanları doğru yola girmeye zorlamalıdır, zorlamamak hakikate hıyanet olur. Hele ruhun kurtuluşu bahis konusu olan yerde bu zorlama en içten ilginin, en ateşli sevginin ifadesidir. Zor kullanmama yüzünden bütün bir topluluğun cehennemlik olmasındansa içlerinden bir kaçının acı çekmesi tabiidir.²⁷ Nitekim bu görüşün bir yansıması olarak Raymond Lulle (ö.1316) gibi barış yolunu tavsiye eden, Müslümanları Hıristiyanlaştırmak için sevginin esas alınmasını, onların özgürce bu dini seçmelerinin sağlanması için çaba sarfedilmesini, hatta Müslümanlarla tartışmaya girilmesini teklif eden bir Hıristiyan yazar bile paganların (müslümanların) doğru yola getirilmesi için haçlı seferi açılmasını, iyilik ve tebliğin fayda vermemesi halinde kılıca başvurulması gerektiğini söylemektedir.²⁸ Çünkü St. Augustinus Roma hukukundaki *âdil savaş* geleneğiyle Tevrat'tan kaynaklanan *kutsal savaş* geleneğini bağdaştırarak haksız ve günahkarca hareket eden güçlere karşı yürütülen savaşın adil olduğuna hükmetmiştir.²⁹

İşte bu anlayış diğer din ve mezheplerle savaşın bir ifadesidir. Batuhan'ın ifadeleriyle insanlığı manen kurtarmak isteminden doğmuş fanatik bir inancın ne başka dinlere ne de kendi içinde oluşan farklı oluşumlara izin vermesi beklenemez. Çünkü bu kendini inkar anlamına gelir. Zira insanlığı kurtarma ideali çerçevesinde gelişen kutsal davanın oluşturduğu fanatizm, hürriyeti çiğnemeyi bir suç değil görev telakki etmiştir. Başkasının inançlarına saygı ancak bir öğretiyi fanatizm derecesinde gönül vermeme, insanların bulunduğu ortamlarda bulunabilecek bir şeydir.³⁰

Bu tür anlayışlar tabii olarak insan özgürlüğü ve irade ile ilgili tartışmalara da yansımış ve insanın irade ve özgürlüğü, iyi ile kötü arasında istediğini seçmek değil doğru olanı yapma özgürlüğü olarak kabul edilmiştir. Buna göre irade zorunlu olarak iyiyi isteme ile sınırlandırılır.³¹ Tabii ki insan iyiyi yani kurtuluşuna vesile olan inancı seçmemiş zor kullanılarak kurtuluşa getirilecektir.

Şiddeti körükleyen unsur olarak 'kilise dışında kurtuluş yoktur' anlayışı diğer dinlere karşı savaşın teolojik temelini oluşturursa da esasen kendi aralarındaki mezhep kavgalarının da itici güçlerinden birisi olmuştur. Çünkü her mezhebin kilisesi "*mutlak hakikati*" kendilerinin temsil ettiği inancını savunmuş, dolayısıyla kurtuluşun kendilerinde olduğunu iddia etmiş, bunun tabii sonucu olarak da kendi dışındakileri heretik kabul ederek onlarla savaşma yoluna gidince kanlı mezhep kavgaları ve din savaşları yüzyıllarca sürmüştür. Bu sebeple

²⁶ Ö. Faruk Harman, "Din", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 322.

²⁷ Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 154.

²⁸ Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, İstanbul 2004, s. 127-128.

²⁹ Akif Emre Öktem, *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*, Ankara 2002, s. 15.

³⁰ Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 10, 20.

³¹ Etienne Gilson, *a.g.e.*, s. 366, 370.

Hıristiyan mezheplerini ifade eden “Katoliklik”, “Ortodoksluk”, “Protestanlık” XX. Yüzyılın ortalarına kadar din şeklinde ifade edilmiştir ki A. Hikmet Eroğlu'nun da isabetle belirttiği gibi bunun sebebi onların birbirlerini küfür, sapıklık ve kendilerinden başkalarını Hıristiyan saymamaları sebebiyledir.³² Hatta bu o noktaya ulaşmıştır ki zaman zaman bu farklı mezheplerin kiliseleri birbirlerini *aforoz* etmişlerdir.³³ Mesela Kudüs'ü işgal eden Haçlılar, Kudüs Patrikliğine Doğu'da Latin Kilisesi'nin kurucusu Arnold'u getirdiklerinde, onun ilk işi doğu Kilisesinin geleneklerine uygun ibadet eden diğer papazları aforoz etmesi olmuştur.³⁴

Hıristiyanlık açısından bakıldığında diğer inançlara saygı kültürünün oluşmasını engelleyen diğer temel faktörlerden birisi de özellikle İmparator Jüstinyen'in 532 yılında Hipodrom'a doldurarak 30.000 ile 40.000 arasındaki insanı katlederek bastırıldığı ayaklanmadan sonra tekrar vurguladığı “*tek devlet, tek kanun, tek din*”³⁵ anlayışının doğurduğu “*Kral kimse din O'dur/ jus regio ejus religio*” şeklinde formülleşen ve uygulamada modern çağa kadar ön planda olan *halkın kral'ın dininden olması ilkesidir*.³⁶ Esasen bu ilke ilk o zaman dile getirilmiş değil yerleşik bir prensibin tekrarlanmasıdır. Mesela Jüstinyen bu olayın hemen ardından, heretik ilan edilen Ariyanların³⁷ kiliselerini yıktırması, onlar vatandaşlığın bütün külfetlerinden sorumlu tutuldukları halde nimetlerinden yararlanmaları yasaklanmıştır. Keza diğer yaygın bir mezhep olan Manikaenler³⁸ de katledilmişler ve aynı sonuçlara maruz bırakılmışlardır.³⁹ Hz. Peygamber'in Bizans Kralı Herakleios'a (575-641) yazdığı İslam'a davet mektubunda “*İslamı kabul etmekten kaçınması halinde halkının günahını da üstleneceği*” şeklindeki uyarısı⁴⁰ muhtemelen Hıristiyanlıktaki halkın kralın dininden olma zorunluluğu sebebiyledir. Yoksa İslam'da hiç kimsenin bir başkasının suçunun cezasını çekmeyeceği esaslı bir prensiptir.⁴¹

Gerçekten Hıristiyanlık tarihi, bu tür anlayışlar ve inançların tabii bir sonucu olarak diğer dinlerle savaşın ve özellikle mezhep kavgalarının ön plana çıktığı bir süreci ifade eder. Protestanlar Katolik kilisesine karşı çıkınca tıpkı ilk Hıristiyanlar gibi her türlü zulüm ve işkenceye maruz kaldılar. Bu şiddet karşısında hürriyet ve adalet isteyen Protestanların sonradan aynı idealleri devam ettirdiği söylenemez.⁴² Az ileride de görüleceği üzere aynı durum Ortodokslar için de geçerlidir. Voltaire Hıristiyanlıktaki mezhep kavgaları ve din savaşlarının insanlığa neler getirdiğini şu şekilde ifade eder:

³² Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *AÜİFD*, XLI (2000), s. 309.

³³ Ahmet Hikmet Eroğlu, “a.g.m.”, s. 318.

³⁴ Işın Demirkent, “Kudüs”, *DİA*, XVI, İstanbul 2002, s. 330.

³⁵ Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s.33.

³⁶ bk. Mehmet Aydın, “Dinlerarası Diyalog ve Hoşgörü”, *Beşinci Avrasya İslam Şurası*, Ankara 2003, s. 210-211; Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s.70.

³⁷ Arius'un adıyla anılan ve İsa Mesih'in uluhiyyetini reddeden, bu sebeple de heretic kabul edilen akım (Şinasi Gündüz, “Arianizm”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 40-41).

³⁸ MS 3. yüzyılda Mani tarafından kurulan gnostik din (Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 245-246).

³⁹ Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s.33-34.

⁴⁰ Bk. Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu* (trc. Mehmet Yazgan), İstanbul 1990, s. 111-131.

⁴¹ En'âm (6), 164; Fâtır (35), 18; Necm (53), 38-39.

⁴² Erol Güngör, “Din Meselesi”, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul 1987, s. 176.

"Dostlarım! Birkaç keşişle bu keşişler kadar budala, onlar kadar barbar birkaç Protestan'dan başka, artık hoşgörü sahibi olmayan kimse kalmamıştır.

Bu çulğunluğa öylesine tutulmuştuk ki, uzun gezilerimizde, onu ta Çin'e, Tonkin'e, Japonya'ya kadar götürdük. O güzelim iklimleri de berbat ettik. İnsanların en yufka yüreklipleri, dünyanın en katı yürekli insanları olmayı bizden öğrendiler. Önce bizi iyi karşılamalarının armağanı olarak, onlara dedik ki: Şunu iyi bilin, yer yüzünde her zaman haklı olan yalnız bizleriz, onun için her yerde bizim buyruğumuz geçmeli. Bunun üzerine bizi temelli kovdular; bu da oluk gibi kan akmasına yol açtı, bu dersten ibret almalydık."⁴³

Şimdi konunun vuzuha kavuşabilmesi amacıyla bu süreci yansıtacak bazı olayların altını çizmeye çalışalım.

Din savaşlarının önemli örneklerinden birisi Antakya ve Kudüs'ün işgalidir. 3 Haziran 1098'de Antakya'yı ele geçiren Haçlılar şehirde ki bütün Müslümanları katletmişler,⁴⁴ hemen akabinde de 15 Temmuz 1099 tarihinde Kudüs'e girerek bu ordu içinde yer alan ve Kudüs'ün zabtını anlatan tarihçileri bile dehşete düşürecek şekilde savunmasız durumdaki erkek, kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan 40.000 (kırk bin) insanı kılıçtan geçirmişler, bunun yanında kutsal mekanları yağmalamışlar, Müsevîler'in tamamı, Müslümanlara yardım ettikleri gerekçesiyle sığındıkları sinagogları ateşe verilerek yakılmıştır ki bu olay insanlık tarihinin en acımasız katliamlarından birisi olarak kabul edilmektedir.⁴⁵ Oysa Kudüs Hz. Ömer döneminde Müslümanlarca fethedilmiş ve halife Ömer o gün hiçbir Hıristiyanın öldürülmemesi yönünde emir çıkarmış, yaptığı anlaşma ile de başta din ve vicdan hürriyeti olmak üzere temel insan haklarını onlara tanımış, ileriki dönemlerde de bu antlaşma *zimmî hukukuna* esas alınmış ve devrin icaplarına göre geliştirilmişti.⁴⁶ Hatta Patrik Sophronius, şehri, kendisine hediyelerle birlikte gelen Halifeye bizzat teslim etmiş, birlikte Kudüs'ü gezmişlerdi.⁴⁷ Daha sonra Miraç gecesine tekabül eden 27 Receb 583/2 Ekim 1187 Cuma günü Selahaddin Eyyûbî Kudüs'ü yeniden fethetmiş, haçlıların 88 yıl önce Müslümanlara yaptıklarının aksine hiçbir taşkınlık yapılmamış, haçlıların cüz'i miktarda ödedikleri fidye karşılığında Kudüs'ten çıkıp gitmelerine izin verilmiş, ödeyecek imkanı olmayanlardan bir karşılık talep edilmemiştir. Patrik bile sadece kendisi için 10 dinar ödemiş ve sahip olduğu altın, gümüş ve arabalar dolusu serveti ile çıkıp gitmiştir. Ortodoks ve Ya'kûbî Hıristiyanlar şehirde kalmışlar, Yahudîlerin şehre yerleşmesine izin verilmiş, Hıristiyanlara ait kutsal mekanlar Ortodoks kilisesine teslim edilmiş, Haçlılar tarafından saray olarak kullanılan Mescid-i Aksâ camiye çevrilmiştir.⁴⁸ Voltaire, Selahaddin Eyyûbî'nin ölüm cezasından başka bir şey beklemeyen haçlı komutanını bile affettiğini, hatta ona kendi eliyle

⁴³ Voltaire, "Tolérance" maddesine ilave, *Felsefe Sözlüğü*, II, 569-570.

⁴⁴ Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 99; Halil Sahillioğlu, "Antakya", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 230.

⁴⁵ Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 99; Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 530; a.mlf., "Kudüs", *DİA*, XVI, İstanbul 2002, s. 329-330.

⁴⁶ Safi Köse, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2003, s. 93.

⁴⁷ Will Durant, *İslam Medeniyeti* (trc. Orhan Bahaeddin), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 15.

⁴⁸ Işın Demirkent, "Kudüs", *DİA*, XVI, İstanbul 2002, s. 331-332.

şerbet sunduğunu, dünyanın o tarafında eşi görülmemiş bir âli cenaplıkla hiçbir karşılık istemeden insanları serbest bıraktığını anlattıktan sonra şöyle demektedir: “Selahaddin, düşmanlarının bile hayranlığı içinde, 1198’de Şam’da öldü. Son hastalığı süresince, kapısının önüne bayrak yerine kefenini astırdı. Ve bu ölüm sancağını bekleyen nöbetçi etrafa şöyle sesleniyordu: ‘Doğunun fatihi Selahaddin’in götüreceği varlığa bakınız!’ Rivayete göre Selahaddin, fakir Müslümanlara, Hıristiyanlara ve Yahudilere, eşit olarak dağıtılmak üzere, vasiyetnamesinde miraslar ayırmış. Böylece bütün insanların kardeş olduklarını, onlara yardım etmek için inançlarını değil, ıstıraplarını göz önünde tutmak gerektiğini anlatmak istemiş. Bizim Hıristiyan prenlerinin pek azında böyle yüksek bir asalet görülmüş ve tarihçilerimizden pek azı onun hakkını verebilmiştir.”⁴⁹

1174 yılında Aziz Bernard, Toulouse kentinde kilisenin dayattığı dogmalara karşı çıkan ve Orta Avrupa ile Balkanlar’da etkinliğini giderek arttıran bu sebeple de heretik sınıfına sokulan *Kathar*’lar⁵⁰ aleyhine ileride onlara karşı hal-kin kin ve nefretinin artmasına sebep olacak bir konuşma yapmış ve bunun sonunda 1209’da 20.000 Kathar, Toulouse yakınlarındaki Beziers’de katledilmiştir.⁵¹

1204 yılında Mısır’a (veya Kudüs) gitmek üzere yola çıkıp da fikir değiştirerek İstanbul’a yönelmiş olan (Katolik) Haçlı Orduları (IV. Haçlı seferi) oradaki Hıristiyanlara, kendileriyle olan inanç farklılıkları sebebiyle (Ortodoks) kutsal mekanları tahrip, ikonları parçalama, din adamlarını asma, Doğu Hıristiyanlarınca aziz sayılan kişilerin mezarlarını yağmalama, oradaki değerli eşyaları ve kutsal emanetleri alma şeklinde büyük zulümler yapmışlardır. Hatta Hıristiyanlığın en kutsal mabedi olan Ayasofya’ya atlarıyla girip ikonları, ipekli halıları çalmışlar, aziz tasvirleri ve kutsal kitaplar üzerinde tepinip şarkı söylemişlerdir. Blakhernae’deki Kutsal Meryem Kilisesi de aynı akıbete uğramış, kültür ve sanat eserlerini yağmalayıp götürmüşler, götürülemeyenleri de tahrip etmişler, merhamet dilenen halkın üzerinden silindir gibi geçerek rahibeler de dahil olmak üzere bir çok kadın gözü dönmüş haçlıların tecavüzüne maruz kalmış, kiliseler, manastırlar, saraylar ve kütüphaneleri yağmalamışlar ve İstanbul’u harabe şehir haline getirmişlerdir. Bununla da kalmayarak İstanbul’da bir Latin Patrikliği kurmuşlar ve Ortodoks halkı zorla Katolikleştirmeye çalışmışlardır.⁵² Bu barbarca yağma ve talan şehri bir daha toparlanamayacak şekilde çökertmiştir.⁵³ Zaten Haçlı seferle-

⁴⁹ Voltaire, *Türkler Müslümanlar ve Ötekiler* (der. Osman Yenseni), İstanbul 1969, s. 17-18.

⁵⁰ Patristik dönemde bir çok mezhep için kullanılan bu isim özellikle MS XII. Yüzyılda Almanya’daki bir mezhep için kullanılmıştır (Şinasi Gündüz, “Catharlar”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 77).

⁵¹ Ali Erbaş, *Orta Çağ Hıristiyan Dünyasında Dinsel Şiddet: Engizisyon* (İstanbul 2003) adıyla tercüme ettiği eserin önsözü, s. 7; Mehmet Aydın, “Katarlar (Cathares)”, *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, s. 415.

⁵² Voltaire, *Türkler Müslümanlar ve Ötekiler* (der. Osman Yenseni), İstanbul 1969, s. 20-21; J. G. Ruelland, *Kutsal Savaşlar Tarihi* (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2004, s. 84; Fatma Mansur Coşar, *Din Savaşları*, İstanbul 2000, s. 36; M. Süreyya Şahin, “Doğu-Batı Kiliseleri, Ayrılımları ve Sebepleri”, *MÜİFD*, sy. 4 (1986), s. 327; Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *AÜİFD*, XLI (2000), s. 318-319; Işın Demirkent, “Haçlılar”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 538-538; a.mlf., “İstanbul”, *DİA*, XXIII, (2001), s. 211.

⁵³ Ataulloh Bogdan Kopanski, “Müslümanlara Karşı Gerçekleştirilen Haçlı Seferlerine Osmanlıların Verdiği Jeo-Politik Bir Cevap Bağlamında Doğu Avrupa’nın İslamileştirilmesi”, *I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Sempozyumu, 24-25 Mayıs ’96*, İstanbul 1997, s. 48.

rinin amaçlarından birisi de heretik ilan edilen Bizans'ın Katolikliğe tekrar kazandırılması ve böylece onun yeniden papanın egemenliği altına girmesini sağlamak şeklinde ifade edilir.⁵⁴ Konu ile ilgili eserinde Jacques G. Ruelland Haçlıların Filistin'e gelip yerleşmek için yağma, talan, kıyım gibi başvurdukları yolların Hıristiyanlıkla hiçbir ilgisinin bulunmadığını ve bu tür davranışların Haçlı Seferlerine çok kötü bir ün kazandırdığını ve bu ünün Kudüs'e gitmek için geçtikleri yolda kendilerinden önce yol aldığını haklı olarak dile getirir ve bu seferlerin sömürü ve emperyalist amaçlar taşıdığına vurguda bulunur.⁵⁵

1204 yılında İstanbul'un uğradığı bu felaketi Papa III. Ancient de şöyle tasvir eder:

*"Mesih'in ümmeti ve dininin salikleri olarak, kılıçlarını en büyük Hıristiyanlık düşmanı aleyhine sıyrmak sevdasıyla yaşayanlar bu defa kendilerine haram olan Hıristiyan kanunu akıtarak içinde yüzdüler. Bunlar din, dil hatta cins farkını dikkate almadılar. Güpe gündüz iğrenç zina filini işlediler... Rahibelerle kızlar, temiz ve şerefli anneler, askerlerin vahşice hareketlerine teslim edildiler...Bunlar İmparator'un mühimmatını, fertlerin mallarını yağma etmekle kalmayıp, kiliselerin arazi ve servetlerine de el attılar...Kiliselerin kutsiyetine aldırış etmeksizin, heykellerini, saliplerini ve azizlerin bırakmış oldukları bütün âsarı yağma ettiler."*⁵⁶

Esasen dince kutsal sayılan şeyleri tahrip ve saygısızlık din savaşlarının en acımasız sonuçlarından ki o din mensupları üzerinde bunların etkisi daha kalıcıdır. Bu uygulamaları biraz da buna göre değerlendirmek gerekir. Mesela *Amâlika*'nın hükümdarı *Câlût*'un orduları İsrailoğulları ile yaptığı savaşta onlara galip gelmiş ve onların kutsal saydıkları her şeyi yağmalamışlar hatta kendileri için son derece önemli olan *kutsal sanduklarını* ve mukaddes kitapları Tevratlarını bile almışlardır.⁵⁷ Benzer bir olay Hz. Peygamber döneminde Hayber'in fethi sırasında meydana gelmiş ve Hz. Peygamber "ötekine saygının zarurî sonucu olarak" ganimetler arasında bulunan bütün Tevrat nüshalarını sahiplerine iade etmiştir.⁵⁸

Tarihi süreç içerisinde inanç hürriyetinin ihlali neticesinde yaşanmış nice olaylar vardır ki etkileri uzun süre devam etmiştir. XII. Yüzyılda Fransa'da kurulan *Vaudois* tarikatının bütün üyeleri *I. François* (ö.1547) zamanında tümüyle yok edilmişlerdir.⁵⁹ Keza bundan kısa bir süre sonra Fransa'da yaşanan ve Katoliklerin bir gecede 20.000 ile 70.000 arasında ifade edilen Protestan'ı kestikleri *Saint-Barthélemy Katliamını*⁶⁰ (24 Ağustos 1572 tarihinde IX. Charles'in buyruğu ile gerçekleşmiştir) zikretmek din özgürlüğünün bulunmayışı sonucunda ortaya çıkan felaketin ispatı için kafi olmalıdır. Papa bu katliamı kutlamak için özel bir

⁵⁴ Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s.52.

⁵⁵ Jacques G. Ruelland, *a.g.e.*, s. 73-74.

⁵⁶ M. Mustafa Safvet, *Kostantiniye Fâtihi Fâtih Sultan Mehmed* (trc. İsmail Ezherli), Ankara 1953, s. 78.

⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1420, 1999, II, 612; ayrıca bk. Bakara (2), 246-252 ve tefsirleri.

⁵⁸ Muhammed Hamîdullah, "Hayber", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 22.

⁵⁹ Voltaire, "Din Kurbanları/Martyrs", *Felsefe Sözlüğü* (trc. Lütfi Ay), İstanbul 1973, II, 190, ayrıca bk. dipnot.

⁶⁰ Ayferi Göze, "Onaltıncı Yüz Yıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme", *İÜHFİM*, XXXIV,1-4 (1969), s.243-248.

madalya darbettirmiştir.⁶¹ Katledilen insanların (Huguenotlar) siyasi ve askeri önderi Amiral Coligny'nin kesik başı Roma'daki Papa XIII. Gregory'ye gönderilmiş, Papa onun katilini huzuruna kabul etmiş, bu katliamın mutlu sonucu otuz üç kardinal ve bir çok yüksek din görevlisinin katıldığı bir geçit resmiyle kutlanmış, peşinden 11 Eylül 1572 tarihinde Papa Gregory *dinsizleri cezalandırmasından dolayı* Fransa kralını övmüş, Protestanlığı yoketme teşebbüsünün sonuna kadar devam ettirilmesini ümit ettiğini ifade etmiştir.⁶² Voltaire'in *en tiksindirici bağınazlık örneği* olarak nitelendirdiği⁶³ bu olaydan sonra Protestanlar krala karşı aktif direnmeye geçmişler, bu mezhebe mensup düşünürler de zorba yönetime karşı direnme hakkını savunarak bu hakkın siyasi-hukuki dayanaklarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu müellifler Katoliklerin baskısını o kadar üzerlerinde hissetmişlerdir ki o dönemde konu etrafında yazdıkları ve iktidarın kaynağını, meşruiyetini ve iktidarı elinde bulunduranların haksız tasarruflarına karşı direnme gibi konuları işledikleri eserlerine açıkça adlarını yazmamışlar ve müsteâr isimler kullanmışlardır ki bu gün hala bu kitapların yazarlarından bir çoğunun gerçek kimlikleri bilinmemektedir. Buna paralel olarak Protestanlığın yayılmasından endişe duyan Katolik düşünürler de *Saint Ligue* (Kutsal Birlik) hareketi içinde birleşerek, Protestanlar hakkında yeterli tedbir almayan yöneticilere karşı direnme hakkını ileri sürmüşlerdir.⁶⁴ Bu sebeple Arnold J. Toynbee bu tür acı olaylara şahitlik eden XVI. Asır zihniyetini şöyle anlatır:

"*Kilise işlerini yürütenler, XVI. Asrı iyi hatırlamak zorundadırlar. Onlara müsamahadan bahsedildiği vakit sözlerin en korkunç ve en çirkinlerini işittiklerini zannederler ve cismânî kuvveti harekete geçirmek için heyecanla bunu hakimler sınıfının tacundaki en güzel süsün koparılması, en hafifyle, sapıkları hapis ve sürgün etme salahiyetinin ellerinden alınması olarak ilan ederler.*"⁶⁵

Burada dikkate değer konulardan bir tanesi insanların kendilerine dokununcaya kadar şiddeti savunmaları ya da sessiz kalmaları, kendilerine gelince de feryat etmeleridir. Bunun en tipik örneği Théodore de Bèze (1519-1605)'dir. O, Calvin'in taraftarı ve daha sonra da halefi olarak kilise disiplini ve otoriteye boyun eğme ilkesini savunmuş, teslis akidesine karşı çıkan heretik Michael Servetus'un (ö.1533) yakılmasını müdafaa eden yazılar yazmış, *Saint-Barthélemy Katliamı*'ndan sonra kurtulan Fransız Protestanlarına Cenevre'de kucak açmış, bu katliam üzerine daha sonra Calven'ciliğin siyasi manifestosu haline gelen *De jure magistratum* (1574) adlı eseriyle despotizme karşı ayaklanmanın haklılığını savunmaya başlamıştır.⁶⁶ Konunun başında ele alındığı üzere kurtuluşun kendilerinde olduğunu ve kurtuluşa gelmeyenlerin zorla getirileceği anlayışının sebep olduğu bu savaşlar ve aralarındaki kavgalar kendi taraftarlarının katliamına sebep olunca da tavrını değiştirerek "*Herkes seçtiği yoldan cehenneme gidebilsin*"⁶⁷ sözyle biraz öfke biraz da bezginliğin ifadesi olarak

⁶¹ Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s.78.

⁶² William Ebenstein, *a.g.e.*, s. 184-185.

⁶³ Voltaire, "Bağınazlık/Fanatisme", *Felsefe Sözlüğü* (trc. Lütfi Ay), İstanbul 1973, II, 10.

⁶⁴ Ayferi Göze, "Onaltıncı Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme", *İÜHFİM*, XXXIV,1-4 (1969), s.243-248.

⁶⁵ Arnold J. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din* (trc. İbrahim Canan), İstanbul 1978, s. 237.

⁶⁶ E. A. Dy., "Beza, Theodore", *Encyclopaedia Britannica*, Chicago 1965, III, 561; Ayferi Göze, "Onaltıncı Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme", *İÜHFİM*, XXXIV,1-4 (1969), s.259-262.

⁶⁷ Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s. 67.

alaycı bir üslupla tepkisini dile getirmiştir. Prusya tahtına çıkan büyük Friedrich de cülusundan (1740) bir iki ay sonra, dinî siyaset meselesine ait bir resmi takririn kenarına, *herkesin cennete kendi istediği yoldan gitmesine izin verilmesinin zaruri olduğunu* yazmıştır.⁶⁸ Aslında bu ifadeleri mezhep kavgalarının verdiği bezginliğin zorunlu istikameti olan barışın ayak sesleri olarak değerlendirmek mümkündür.

Otuz yıl savaşlarını da burada hatırlamak gerekir. İmparator II. Rudolf'un (1576-1612) Protestanlığa tavır alarak Katolikliği güçlendirme çalışmaları, Almanya'yı yeniden iç savaşa sürüklemiş ve bu dini çatışmalar Protestan Birliği (1608) ile Katolik Birliğinin (1609) kurulmasına yol açmıştır. II. Rudolf Bohemyalılara yeniden din özgürlüğü vermişse de (1609) kendisinden sonra imparator olan Matthias'ın (1612-1619) bu hakkı geri almak istemesi *Otuz Yıl Savaşları*'nın⁶⁹ (1618-1648) çıkmasına sebep olmuştur. Bohemyalı Protestanları ezmek için başlatılan bu savaşlar Almanya'yı baştan başa harabeye çevirmiş ve neredeyse imparatorluğu dağılma noktasına getirmiştir. Savaşı sona erdiren Vestphalia Barışı (1648) ile Protestanlara dini haklar tanınırken toprak bakımından 1618'deki sınırlara dönülmüş, Almanya 300'e yakın bölge devletine bölünmüştür⁷⁰ ve savaştan sonra 16.000.000 olan Almanya'nın nüfusu 6.000.000'a düşmüştür.⁷¹ Russel'in (ö.1970) ifadesiyle Reform hareketleri ve otuz yıl savaşları geriye, birliğin dağıldığı bir Almanya ve Fransa'nın merhametine muhtaç küçük küçük prenslikler bırakmıştı.⁷² Bu antlaşma ile Protestanlığın Kalvinist ve Lüteryen mezhepleri uluslar arası düzeyde tanınmış Katolik hakimiyeti altında yaşayan Protestanların ve Protestan hakimiyeti altında yaşayan Katoliklerin hem özel hayatlarında hem de toplu olarak dilediklerince ibadet edebilecekleri, çocuklarına dilediklerince dini eğitim verebilecekleri, diledikleri mesleği icra edebilecekleri, miras hakları ve kamu hizmetlerinden yararlanma konusunda dini inanışlar sebebiyle ayrımcılık yapılmayacağı hükme bağlanmıştır. Fakat Lüteryen ve Katolik prens ve hükümdarlara eşit statü tanınmış ve kendilerine, hakim oldukları bölgenin dinini tayin etme hakkı verilmiş ancak hükümdarın inancıyla ters düşen Katolik ve Protestanlara göç hakkı tanınmıştır. Bununla birlikte bu antlaşma sadece Katolik, Kalvinist ve Lüteryen mezhepleri tanıyarak Kutsal Roma Cermen İmparatorluğunda başka hiçbir mezhebin hoggörü ve kabul görmeyeceğine hükmetmiştir. Hatta antlaşma esnasında Katolik ve Protestanlar hiçbir toplantıda bir araya gelmemiş, kendileriyle ayrı toplantılar yapılmış, Papalık elçisi görüşmeler boyunca antlaşmaya engel olmak için çaba sarfetmiş engel olamayınca da Papa X. Innocentius Vestphalia Barışını bir fermanla protesto etmiş, antlaşmanın "*Katolik dinine zararlı, sonsuza dek geçersiz, hükümsüz, adalete aykırı, cehennemlik*" olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen Katolik hükümdar ve prensler bu antlaşmayı imzalamışlardır. Bu antlaşma ile kısıtlı da olsa elde edilen kısmi din özgürlüğü ilke olarak böyle bir hakkın varlığına daya-

⁶⁸ J.B. Bury, *a.g.e.*, s. 114-115.

⁶⁹ Otuz Yıl Savaşları ile ilgili bk. Friedrich von Schiller, *Otuz Yıl Savaşı Tarihi* (çev. Hamdi Dilevurgun), Ankara 1948; Bekir Sıtkı Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi. Otuz Yıl Savaşı Devri*, Ankara 1988.

⁷⁰ Davut Dursun, "Almanya", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 511.

⁷¹ Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s. 82.

⁷² Russell, *a.g.e.*, s. 691.

narak değil sırf muhtemel çatışma sebeplerini ortadan kaldırmak amacıyla verilmiştir.⁷³

Bu noktada engizisyon mahkemelerine de bir parantez açmak gerekir. Engizisyon mahkemeleri XIII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan ve özellikle Hıristiyanlıktan dönen, dini esaslara başkaldıran kimseleri, kısmen de Yahudi grupları yahut *konvertolar*'ı (hıristiyanlaşmış yahudiler) yok etmek maksadıyla kurulan ve XIX. yüzyıl ortalarına kadar etkisini sürdüren Katolik kilise mahkemeleridir.⁷⁴ IV. Latran Konsilinde (1215) heretik akımlara karşı başarısız olan hükümdarların tahttan indirileceği kararından sonra Avrupa'da sapık hareket içinde olanlara ölüm cezası verilmeye başlanmıştır. Sonunda Papa IX. Gregorius (1227-1247), engizisyon mahkemelerini papalığa bağlamıştır⁷⁵ ki bu engizisyon mahkemesinin resmi kuruluşu olarak kabul edilmektedir.⁷⁶ Hıristiyanlıktan dönen, dinin emirlerine aykırı davranan kişilere, heretik ilan edilen mezheplere karşı mücadele eden bu mahkemelerde yüzyıllar boyunca yüz binlerce kişi yakma, kazığa oturtma, mezardan çıkarıp kemikleri yakma, dilini kesme, evlerini yıkma, malları müsadere, hapis, sürgün, kürek çekme gibi cezalara çarptırılmışlardır.⁷⁷ Dahası öyle zamanlar olmuştur ki bir heretikle tanışıp onu ihbar etmeyen sokaktaki insan bile heretik muamelesine tabi tutulmuş ve engizisyon mahkemelerinin zulmüne maruz kalmıştır.⁷⁸ Hatta öyle dönemler olmuştur ki engizisyon, Hıristiyanlıktan uzaklaşmakla suçlanan kimselerinin çocuklarının ana-babalarının ellerinden alınması ve Katolik inanç geleneğine göre yetiştirilmesi kararını almıştır. 1683'te Lizbon'da uygulanan bu yöntem bütün Portekiz tarihinin en kötü gelişmelerinden biri olarak tarihe geçmiştir.⁷⁹

Bu noktada İspanya'da engizisyon zihniyetinin Müslümanlara ve Yahudilere yaptıklarını hatırlamak bu mahkemelerin dehşet verici yanlarını ortaya çıkarması açısından yeterlidir. Müslümanların hakimiyetlerini kaybetmesinden sonra İspanyollarca işgal edilen Endülüs topraklarında Katolik Hıristiyanlık çerçevesinde din birliğinin sağlanmasına hız verilmiştir. Hıristiyanlığı kabul noktasında Müslümanlar ve Yahudilere karşı uygulanan insanlık dışı ve tahammülü imkansız ölçüdeki baskı ve şiddet sonucunda Müslümanlar ve Yahudiler *kalplerinde imanlarını muhafaza ettikleri halde görünüşte* vaftiz olarak Katolik Hıristiyan olmayı kabul etmişlerdir ki bu Müslümanlara *Moriskolar* (*Morisques*), Yahu-

⁷³ Akif Emre Öktem, *a.g.e.*, s.35-39.

⁷⁴ Kürşat Demirci, "Engizisyon", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.238.

⁷⁵ Mehmet Aydın, "Engizisyon", *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, s. 226.

⁷⁶ Ali Erbaş, *a.g.e.*, s. 8.

⁷⁷ Engizisyon mahkemeleri ile ilgili şu çalışmalara bakılabilir: Voltaire, "Engizisyon/Inquisition", *Felsefe Sözlüğü*, II, 109-115; H. C. Lea, *A History of the Inquisition of Middle Ages*, New York 1922; Guy Testas-Jean Testas, *Orta Çağ Hıristiyan Dünyasında Dinsel Şiddet: Engizisyon* (trc. Ali Erbaş), İstanbul 2003; Mehmet Eskin, *Hıristiyanlık'ta Engizisyon Mahkemeleri*, basılmamış doktora tezi, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst., Konya 1998; Vasfi Raşit Seviğ, "Engizisyon Muhakeme Usulünün Tedvin Devri", *AÜHFĐ*, XV, 1-4 (1958), s. 3-40; a.mlf., "Engizisyon Muhakeme Usulü ve 1670 Emirnamesi", *AÜHFĐ*, XVI, 1-4 (1959), s.3-45; a.mlf., "Engizisyon Muhakeme Usulü", *AÜHFĐ*, XVI, 1-4 (1959), s.3-35; Kürşat Demirci, "Engizisyon", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.238-241.

⁷⁸ Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s.70.

⁷⁹ Kürşat Demirci, "Engizisyon", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 240.

dilere de *Maranlar (Marranes)* denilmektedir. Ancak bütün baskılara rağmen Moriskoların samimi bir Hıristiyan olmadıklarını sezdikleri için baskıyı daha da arttırmışlar ve birbirleri ile irtibat kurmaları, izinli olma dışında buldukları yeri terk etmeleri, etlerini İslami usullere göre kesmelerini önlemek için kasaplık yapmaları, Arap isimleri ve unvanlarını kullanmaları, çocuklarını sünnet ettirmeleri yasaklanmış, mescitleri kapatılmış, kadınların İslami kıyafet giymeleri yasaklanmış, hamamlar kapatılmış ve Müslümanların kilise çanları çalarken veya rahipler sokaktan geçerken, saygı ifadesi olarak, sarıklarını çıkarıp diz üstü çökmeleri zorunlu hale getirilmiştir. 1566-1567 yıllarında kraliyet ve kilise yetkilileri Moriskoların yaşadığı her bir merkeze en az on iki Hıristiyan aile yerleştirilerek Moriskoları sürekli kontrol etmesi, bunun için de istedikleri zaman onların evlerine girebilmeleri yönünde müştereken karar almışlar ve dahası onların 11 yaşından küçük çocukları alınarak, Hıristiyan terbiyesi ile yetiştirilmesi için muhtelif bölgelerdeki kilise okullarına yerleştirilmeleri, üç sene içinde herkesin İspanyolca öğrenme zorunluluğu ve Arapça konuşmanın yasaklanması, kadınların İslami kıyafetlerini çıkarmaları ve Hıristiyanlar gibi giyinmeleri, evlerde Arapça kitap bulundurma yasağı yönünde kararlar çıkarmışlardır. Bu kararların tatbiki yönünde engizisyon mahkemeleri tam bir terör estirmiş ve bir çok Müslüman sırf dinleri sebebiyle acıklı bir şekilde öldürülmüştür. Bütün bunlar ne Müslümanları ne de Yahudileri dinlerinden döndürememiştir. Nitekim bir engizisyon müfettişi olan piskopos Ribera kraliyet makamına sunduğu raporda açıkça şu itirafta bulunmaktadır: "*Hıristiyanlık İspanya Krallığı'nın temel direği olmakla birlikte, Moriskolar bu dine gerektiği gibi sarılmıyorlar, bu dinin ibadetlerini gerektiği gibi yerine getirmiyorlar, mesela domuz eti yemiyor, şarap içmiyor, gerçek bir Hıristiyan gibi davranmıyorlar. Bütün bunlar onların imanlarının zayıflığından değil, bilakis ataları gibi Müslüman kalmaya olan kararlılıklarından, dolayısıyla da Hıristiyanlığa hiç inanmamış olmalarından kaynaklanıyor.*" Gerçekten John Locke'un "mülk müsadereleleri, hapisler, çeşit çeşit işkenceler, bu yapıdaki hiçbir şey insanların olaylara bakışını şekillendiren iç yargılarını değiştirecek türden bir etkiye sahip olamaz"⁸⁰ şeklindeki isabetli tespiti bu olayların zaruri sonucu olarak söylenmiş gibidir. Sonuçta Müslüman ve Yahudiler İspanya'dan kovuldular bir kısmı Kuzey Afrika'ya bir kısmı da İstanbul'a getirildi. Bundan sonra gerçek kimliklerine büründüler.⁸¹ Aynı sonucu genel kiliseye aykırı düşen inançları yüzünden Bogomil'lere⁸² karşı özellikle Ortodokslar tarafından uygulanan sert şiddet politikasında da gözlemlemek mümkündür. Bu şiddet onları gizliliğe itmeye ve orta çağ boyunca varlıklarını sürdürmüşler, Fâtih'in bölgeyi fethiyle zulümden kurtulmuşlar, sevinçle karşıladıkları Osmanlının gelişinden sonra bir çoğu kendiliğinden Müslüman olmuştur.⁸³

⁸⁰ John Locke, *Hoggörü Üstüne Bir Mektup* (trc. Melih Yürüşen), Ankara 1995, s. 9.

⁸¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları 1*, Ankara 1994, s. 201-230; ayrıca bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, II, 199-201; Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Lâiklik*, İstanbul 1993, s. 92-94; Mohamed Abdel Rahman, "Osmanlı Yönetim Felsefesi", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul, ts. (TKH Vakfı), II, 66-67; Kürşat Demirci, "Engizisyon", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 239-240.

⁸² Ortaçağda Balkanlarda yaşayan ve Manihelizm'den oldukça etkilenmiş olan mezheptir ki dünya ve insan vücudunun şeytanın eseri olduğuna ruhun ise tanrı tarafından yaratıldığına inanıyorlardı (Şinasi Gündüz, "Bogomiller", *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 68).

⁸³ Kadir Albayrak, *Bogomillizm ve Bosna Kilisesi*, Adana 2004, s. 73, 202, 204-205, 206, 208.

Engizisyon mahkemelerinin estirdiği teröre Voltaire: "*Hala ayakta duran engizisyonunuz akli da, doğayı da, dini de tir tir titretmiyor mu? Ey Ulu Tanrım! Bu cehennemlik mahkeme kül haline getirilse acaba öç alan bakışlarınızın hüsmüne mi uğrardık?*"⁸⁴ şeklinde isyan eder.

Batı dünyasında Arnold J. Toynbee'ye: "Kazara Rabbimiz İsa aramıza dönsydi imana rastlayabilecekti belki ama merhameti bulamayacaktı"⁸⁵ dedirtecek kadar acımasız bir hal almış olan din savaşları ve mezhep kavgalarından ortaya çıkan yorgunluk, yavaş yavaş dini toleransa olan inancın gelişmesinde rehber rolü oynamıştır. İşte bu tolerans XVIII ve XIX. yüzyıllarda gelişen liberalizm hareketinin kaynaklarından birisi idi.⁸⁶ Bu savaşlardan ne Katolikler ne de Protestanlar bütünüyle zaferle çıktıkları konusunda herkesi ikna edebilmişlerdir. Bu savaşlar ortaçağın doktrinel birlik ümidinden vazgeçme zorunluluğunu ortaya koymuştur.⁸⁷ Ama yine de süreç beklendiği kadar hızlı olmamıştır. Çünkü Hıristiyanlık diğer dinlerle arasındaki mesafeyi tam anlamıyla açmış ve diyalogu kapatmış, kendi mezhep blokları arasındaki çatlakları da oldukça açmıştı. II. Frederik'in Voltaire'e yazdığı bir mektuptaki "*Felsefe biliminin kaydedtiği ilerlemeye rağmen ahmaklık ve yobazlık her zaman köklerini kilisede bulacaktır*"⁸⁸ ifadesi onun yapısını çok güzel özetlemektedir. Bu sebeple diğer inançlara karşı toleransı savunan liberal eğilimli düşünürler bile bunu genellestemiyorlardı. Mesela Batı dünyasında liberal düşüncenin önde gelen isimlerinden olan John Locke farklı mezheplerdeki Hıristiyanların birbirlerini karşılıklı olarak hoş görmeleri hakkındaki değerlendirmesinde hoşgörüyü hakiki kilisenin başlıca karakteristik niteliği olarak gördüğünü söylemektedir. O'na göre bir insan, bütün insanlığa karşı, hatta Hıristiyan olmayanlara bile, merhametten, tevazudan ve iyi niyetten yoksunsa ne kadar iyi Hıristiyan olduğunu söylerse söylesin bizzat iyi bir Hıristiyan olmaktan uzaktır.⁸⁹ Ancak Locke, Katolikler ve ateistler söz konusu olduğunda aynı hoşgörülü tavrını bir kenara bırakır.⁹⁰ İncilin "Onları içeri girmeye zorla" ayeti ile St. Augustinus'a dayanarak dini baskıyı esas alan Fransız Killisesi'ne karşı bir müdafaaname yazan (1686) ve Hollanda'ya sığınan Fransız Protestan Bayle de hoşgörü noktasında Locke ile paralel düşünür ve o da Katolikleri tolerans'ın dışında tutar.⁹¹ Yine de Hıristiyanlığın sebep olduğu bu anlamsız savaşın insanları bezdirmesi ve yorgun düşürmesi din özgürlüğüne giden yolu açmış dolayısıyla barışın sağlanması sürecini hızlandırmıştır. Merhum Erol Gün-

⁸⁴ Voltaire, "Din Kurbanları/Martyrs", *Felsefe Sözlüğü* (trc. Lütfi Ay), İstanbul 1973, II, 191.

⁸⁵ Arnold J. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din* (trc. İbrahim Canan), İstanbul 1978, s. 236.

⁸⁶ Russell, *a.g.e.*, s. 510.

⁸⁷ Russell, *a.g.e.*, s. 511.

⁸⁸ Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s. 126.

⁸⁹ John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* (trc. Melih Yürüşen), Ankara 1995, s.3.

⁹⁰ John Locke, *a.g.e.*, s. 47; J.B. Bury, *Fikir ve Söz Hürriyeti* (trc. Avni Başman), İstanbul 1959, s. 97-98; Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s. 121.

⁹¹ J.B. Bury, *a.g.e.*, s. 102.

gör'ün (ö.1983) "*çatışma kadar barış ve huzuru da dinlere borçluyuz*"⁹² sözü daha çok Hıristiyanlık açısından isabetli bir değerlendirme gibi gözükmektedir.

Burada bir noktanın daha altını çizmek gerekir ki o da dogmatik tekellilik sebebiyle kilisenin elinde tuttuğu gücü (din, yönetim ve ekonomik güç) kötüye kullanması ve din istismarına gitmesidir. Özellikle *aforoza*, *engizisyon* ve *endüljans* gibi tanrısal gücü temsil eden araçların ortaya çıkardığı problemler ve bu çerçevede gelişen haksızlıkların örnekleri azımsanamayacak kadar çoktur. Mesela 1313 yılında Fransa'da Kral *Philippe* ve Papa *V. Clément* aralarında anlaşarak zenginliği dillere destan Tapınak Şövalyelerinin (*Templars*) varlıklarına el koymayı kararlaştırmışlar, Papa uydurma bir mahkeme ile onları işkence sonucu *şeytana saygı duydukları ve diğer iğrenç (abominations) şeyleri yaptıklarını* ikrar ettirdikten sonra heretik ilan ederek siyasi otoriteye onları işkenceyle idam etme hakkını vermiştir. Şövalyeleri savunmak isteyen bir çok kişi de diri diri yakılarak idam edilmiş, böylece *Tapınak Şövalyeleri* tarihten silinmiş ve servetleri kral ile papa arasında paylaşılmıştır.⁹³ Konu ile ilgili yapılan araştırmalar Tapınak Şövalyelerinin itham edildiği suçlamaların tamamen dayanaktan yoksun olduğu sonucunu teyit etmektedir.⁹⁴

Din gücünü tekeline alınıp kullanmanın ortaya çıkardığı diğer süüstimal de kabaca günahların kilise tarafından affını ifade eden endüljanstır.⁹⁵ Voltaire'in şu sözü bu uygulamanın iç yüzünü ortaya koyması açısından yeterlidir: "*Kahinler Pazar yerlerinde: Bu endüljanlardan alanlar, Hz. Meryem'in urzına da geçseler yine de ceza görmeyecekler! diye bağırdukları zaman, halk onları dindarlıkla dinliyordu.*"⁹⁶

Batı devletleri "*bir toplumda tek din/yurttaşlığın dindaşlığı gerektirdiği*" inatlarının kendilerine oldukça pahalıya mal olduğunu, ardi arası kesilmez din savaşlarının ve mezhep kavgalarının toplum düzenini altüst ettiğini, siyasi güvenliği temellerinden sarstığını görünce, bir uzlaşma yolu aramışlardır.⁹⁷ Michael Walzer biraz da istihzalı bir şekilde bunu şu şekilde ifade eder: "*İnsanlar yıllar yılı birbirlerini öldürdüler ve sonra şükürler olsun, dermansız düştüler; işte biz buna hoşgörü diyoruz.*"⁹⁸ Nitekim ABD'nin ilk yıllarındaki yüksek mahkeme yarıçlarından Joseph Story (1833) ABD'de yasal düzenlemelerde din ile ilgili mad-delerin esas hedefinin "*Hıristiyan mezhepleri arasındaki bütün çekişmeleri sona*

⁹² Erol Güngör, "Din Meselesi", s. 182.

⁹³ bk. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (haz. Yasemin Ödük-Kazım Masumî-Fatam Şahin), İstanbul 2004, s.310-312; Maynard L. Cassady, *An Encyclopedia of Religion* (ed. Verglius Ferm), New Jersey 1959, "Knights Templar", s. 420-421; E. Royston Pike, *Encyclopaedia of Religion and Religions*, London 1951, "Templars", s. 371; Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, London 1996, s.469-470; Michael Baigent-Richard Leigh-Henry Lincoln, *Kutsal Kan, Kutsal Kase* (çev. Mehmet Topdaş), İstanbul 1996, s. 79; Guy Testas-Jean Testas, *Orta Çağ Hıristiyan Dünyasında Dinsel Şiddet: Engizisyon* (trc. Ali Erbaş), İstanbul 2003, s. 56-60; Fatma Mansur Coşar, *a.g.e.*, s.45.

⁹⁴ Bertrand Russell, *a.g.e.*, s. 470.

⁹⁵ Ö. Faruk Harman, "Endüljans", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 209-210.

⁹⁶ Voltaire, *Türkler Müslümanlar ve Ötekiler* (der. Osman Yenseni), İstanbul 1969, s. 56.

⁹⁷ Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 31, 122, 137, 144, 159, 163, 165.

⁹⁸ Michael Walzer, *a.g.e.*, s. 25-26.

erdirmek, belli bir dini grubu münhasıran ulusal hükümetin himayesine alacak herhangi bir ulusal kilise tesisini engellemek olduğunu" söyler.⁹⁹ Çünkü din savaşları ve mezhep kavgaları diğer olumsuzluklar yanında istikrarsızlığı da beraberinde getirmiştir ki bu tahammül edilemez bir hale dönüşmüştür. ABD'deki din özgürlüğü alanındaki çalışmalar esnasında vurgulanan hususlardan birisi de budur. William Penn toplumdaki istikrarın din özgürlüğüne paralel olarak geliştiğini ve dini konulardaki inanç ve davranışlarından dolayı hiç bir şekilde zarar görmeyeceği veya ayıplanmayacağı ya da herhangi ibadete veya kiliseye bağlanmaya zorlanmayacağı bir yönetim biçiminin zorunlu olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰

Din ve vicdan özgürlüğünün ihlali alanında yaşanan acı tecrübelerden sonra artık bu sürecin devam etmemesi ve bunun doğurduğu olumsuz sonuçların yeniden yaşanmaması için çözüm arayışları çerçevesinde ortaya çıkan teorik tartışmalarda, devletin resmi dini dışındaki inançlara saygı göstermesinin barışın teminatı olduğu fikri merkeze oturmuştur. Mesela ABD'deki tartışmalarda Roger Williams adlı bir papaz 1644'te dini baskının teolojik açıdan reddi ile ilgili *The Bloody Tanent, of Persecution, for Cause of Conscience* adlı klasliğini yazmış ve eserinin önsözünde sıraladığı on iki temel önerinin 10. ve 11.'sinde dinin bütün bir millet veya devlette tek şekilde uygulanması zorunluluğunun hem siyasi hem de dini düzeni bozduğunu; bir devletin resmi olarak kabul ettiğinden başka inanç ve ibadetlere tolerans gösterilmesinin kesin ve uzun ömürlü bir barış ve huzur ortamı yaratacağını söylemiştir.¹⁰¹

Sonuçta din ve vicdan özgürlüğü konusunda nihai şeklini 1948'de BM İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi ve 1950'de kabul edilen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile almış bulunan hükümlerle en azından teorik düzeyde inanç konusunda "*kişisel tercihlere/ötekine saygı*" noktasına gelinmiştir. Batuhan'ın ifadeyle "*Batıda din hürriyeti kanlı din savaşlarının meşru olmayan çocuğu gibidir.*"¹⁰² Uygulamada bazı eksiklikler bulunsa da Batı açısından bu önemli bir aşamadır ve İslam'ın bu noktadaki anlayışına yaklaşılmıştır denilebilir.

İşte Batıdaki din savaşları ile mezhep kavgaları ve teolojik tartışmaların yanı sıra kilisenin bilim ve felsefeye karşı geliştirdiği olumsuz tavır birisi olumlu diğeri olumsuz anlamda iki sonuç ortaya çıkarmıştır. Olumlu olan az önce işaret edilen din ve vicdan özgürlüğü noktasına ulaşılmış olmasıdır. Uygulamada bazı aksamalar bulunsa da bu insanlık için önemli bir kazanımdır. İkincisi ise kilisenin bilim karşısındaki olumsuz tavrı ve insan doğasına ters gelen din anlayışının, *pozitivizm* ve *hümanizm* gibi dinin yerini alan akımlara zemin hazırlamasıdır. Bu ikincisi bir başka araştırma konusu olduğundan burada bunun üzerinde durulmayacaktır.¹⁰³

⁹⁹ Arlin M. Adams-Charles J. Emmerich, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁰⁰ Arlin M. Adams-Charles J. Emmerich, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰¹ Arlin M. Adams-Charles J. Emmerich, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁰² Hüseyin Batuhan, *Batı'da Tolerans Fikrinin Gelişmesi I (Ortaçağ Sonuna Kadar)*, İstanbul 1959, s. 42.

¹⁰³ Batı'da din özgürlüğü özü itibarıyla *anticlerical* (ruhban egemenliği karşıtı) bir süreçten geçerek gelişen bir olgu olduğu için *dinden özgürleşme* olarak ortaya çıkmış ve bir anlamda insanca yaşam biçimine engel görünen ve bilimin önüne amansız bir set çeken ruhban sınıfının, tanrı adına yöneten din adamları sınıfının yönetiminden Toynebee'nin ifadesiyle [*Tarihçi Açısından Din* (trc. İbrahim Canan), İstanbul 1978, s. 253; Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Lâiklik*, İstanbul 1993, s. 41] *Papalığın kurduğu Hristiyan*

cumhuriyetinden kurtularak yani *theocentric* bir anlayıştan insan merkezli bir hayat tarzı noktasına gelinmiştir. Çünkü Hıristiyanlık, felsefe ve bilimin kendilerine özgü dinamikleriyle killisenin dogmalarını sarsabileceğini bildiğinden onları kösteklemek istemiştir. Mesela Luther'e göre felsefe gazaba gelmiş Tanrı'nın elleriyle intikam alma vesilesi olarak görülen ve orta çağın tüm filozof ve teologları kafirdi (Etienne Gilson, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu* (trc.Şamil Öçal), İstanbul 2003, s. 481). Hatta kilise (Roma Katolik Kilisesi) kendisi için tehlikeli gördüğü kitapların listesini *Index Expurgatorius* adlı katalogta yayımlıyordu. Çünkü St. Augustinus *Hıristiyanlığın inanç ve aşk olduğunu, felsefeden, tartışmadan ve kanundan arındırıldığını* söylüyordu [William Ebenstein, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri* (trc. İsmet Özel), İstanbul 2001, s. 114]. Zira Killisenin gözünde en yüksek, en gerçek, biricik lüzumlu ilim teoloji idi ve öteki ilimler teolojinin hizmetine girdikleri ölçüde değerliydi. Buna göre teolojiye hizmet ettikleri müddette onları öğrenmeye izin verilebilirdi (Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 206). Batı tarihinde bu anlayışın uzantısı olan böyle sun'i bir süreç yaşanmamış da değildir. XI. Yüzyıldan itibaren kilise, tomurcuklanan *hümanizm* ile *sektülerizm* gibi akımların bir müddet sonra da İbn Rüşd ve İbn Sina felsefesinin meydan okuyuşu karşısında ilahiyatın yeterli olmadığını açık bir biçimde görmüş ve bu tür akımlara felsefe sahasında karşılık verilmesi zaruretini hissetmiş (William Ebenstein, *a.g.e.*, s. 115); peşinden de XII. Yüzyılda Üniversitelerin kurulması sonucunda gelişen bilimsel düşünce'nin ruhunda yer alan dinamizmin ve özellikle de İslam Felsefesi ve Yunan düşüncesinden kopup gelen fikir sellerinin önünde duramayacağı tam anlamıyla kavrayınca bilimi, kendi dogmalarını ve öğretilerini açıklamaya kanalaize etmiştir. Çünkü kendi dogmatik değerleri üzerine gelen felsefi ve ilmi akımlar karşısında killisenin tutumu gelen seli süpürge ile süpürmeye benziyordu. Böylece bilim ve felsefe tarafından açılacak gedikler yine onunla kapatabilmek, bir anlamda zararlı bilimi de bu şekilde -tabir caizse- karantinaya alma isteğinin sonucunda üniversiteler killisenin kontrolüne alınmıştır. Ne var ki bu kurumlar da yine mezheplere göre şekillenmiştir (Hüseyin Batuhan, *a.g.e.*, s. 193, 198-199, 204-206). XVII. asrın başlangıcında bile batı'da hakim olan ruh Hıristiyanlığın mahalli şeklini kabul etmeyen kimseye tahsilini yapma imkanlarını kapatmıştır. Böyle bir anlayış noktasında Katolik ve Protestanlık arasında fark yoktu. Bu konuda Padoue Üniversitesi istisna edilirse batı üniversiteleri dini mecburiyetleri terk etmede çok ağır hareket etmişlerdir. Mesela Oxford Üniversitesi 1871 yılına kadar her adaydan *"İngiltere Episkopal Protestan Kilisesi"* nin otuz dokuz maddesine muvafakat ettiğine dair beyanname istemeye devam etmiştir (Arnold J. Toynbee, *a.g.e.*, s. 268-269).

Kilise'nin özellikle İslam Felsefesi'ne karşı sert önlemler almasının sebebi bizzat batılı yazarlarca da itiraf edildiği üzere Hıristiyan erdemlerle yan yana konulduğunda Müslüman erdemlerin aşındırıcı etkisinin [Richard W. Southern, *Ortaçağ Avrupasında İslam Algısı* (trc. Ahmet Aydoğan), İstanbul 2000, s. 29] ve İslam'ın entelektüel konununun hayranlık uyandıran yeniliğinin (Richard W. Southern, *a.g.e.*, s. 15) batı açısından öngörülmez ve önlenemez bir tehlike olması ve sürekli tedirginliğe sebebiyet vermesidir (Richard W. Southern, *a.g.e.*, s. 14). Mesela bütün çabasını XIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Latin dünyasını kuşatmaya başlayan İbn Rüşdçülük akımını engellemeye ve İbn Rüşd'ün görüşlerini çürütmeye harcayan St. Thomas bunun yapılmaması halinde bu putperest (müslüman) fikirlerinin Hıristiyan dünyasının tamamını kuşatabileceğini söylemiştir (H. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 271). Gerçekten bu endişenin haklı olduğu ortaya çıkmıştır. Mesela Kanûni dönemini anlatan André Clot'un da itiraf ettiği gibi o dönemde Türk kültüründe görülmesi istenen Hıristiyan etkilerinin hiçbir gerçek önemi bulunmamaktadır. Asıl Hıristiyanlar Osmanlılaşmış, Müslüman olan genç Hıristiyanların ne kadar kolayca Türkleştikleri hayret verici bir biçimde görülmüş, hemen bunların hepsi de birkaç yıllık bir süre içinde törelerini, dinini ve kültürünü benimseyerek, mutlak bir sadakatle yeni ideallerine bağlanan Osmanlı Türkleri haline gelmişlerdir. Güçlü ve her zaman muzaffer imparatorluğun potasında her şey eriyordu. Yunan ve Hıristiyan kültür mirasından Osmanlılar hemen hemen hiçbir şey almamışlardır [André Clot, *Muhteşem Süleyman* (trc.Turhan Ilgaz), İstanbul 1994, s. 362]. Killisenin kendi dogmatik değerleri dışındaki anlayışlara özellikle İslami değerlere karşı izlediği bu sert politika batının karanlık çağını uzatmıştır. Bu sebeple Friedrich Nietzsche, Hıristiyanlığın batıyı, antik ve Müslüman kültürün mirasından mahrum bırakmasına isyan eder. O, İspanya'nın harika mağribi kültür dünyasının (İslam kültür mirası) kendileri için temelde Roma ve Yunanistan'dan daha akıllı, kendilerinin duyum ve beğenilerine yakın olduğunu düşünür ve bu dünyanın ayaklar altında ezilmesine isyan eder [Friedrich Nietzsche, *Deccal (Hıristiyanlığa Lanet)* (çev. Oruç Aruoba), İstanbul 1995, s. 95-96].

İşte çelikten duvarlarla çevrilmiş killisenin bu dogmatik duruşuna karşı oluşan insani ve bilimsel tepki bir başka aşırılığı doğurmuş ve *bilimin dinin yerini aldığı, insanın tanrılaştığı pozitivizm ve hümanizm* gibi karşıt aşırı akımları beraberinde getirmiştir. Çünkü Ernest Renan'ın da belirttiği üzere Hıristiyanlık insan ruhu için tahammül olunmaz bir esaret zinciri halini almıştır [E. Renan, *Bilimin Geleceği* (çev. Ziya İhsan), Ankara 1965, I, 5]. Bu sebeple Protestan yazar Mr. Babbitt, hiçbir dogma yahut vahyi kabul edemeyeceğini, hümanizmin dinin alternatifi olduğunu söylerken [T.S. Eliot, "Hümanizm Üzerine Düşünceler", *Hümanizmin Özü* (trc. Ahmet Aydoğan), İstanbul 2002, s. 138]; Ernest Renan Bilimin bir din olduğunu, bundan sonra âmentüleri yalnız bilimin yazacağını (E. Renan, *Bilimin Geleceği*, I, 134), mektebin mabedin gerçek rakibi olduğunu (E. Renan, *a.g.e.*, I, 130), geleceğin saf dininin hümanizm olacağını,

IV. Din Özgürlüğünü Sağlamanın Barışın Teminatı Olduğu Konusunda Müslüman Topluluklar Örneği:

Hıristiyan dünyasının, kanlı din savaşları ve mezhep kavgalarının yaşandığı dönemlerde İslam toplumlarındaki tarihi tecrübe oldukça farklıdır ve Müslüman dünyada din savaşları ya da mezhep kavgaları gibi bir olumsuzlukla karşılaşmadığı, diğer din mensupları ile barış içinde bir arada yaşama imkanı bulunduğu, hatta gayr-ı Müslim vatandaşların huzur ve selameti İslam toplumlarında yaşamada buldukları, dahası kendi dindaşlarının zulmünden Müslüman bir devlette yaşamaları neticesinde kurtulabildikleri bizzat kendi itiraflarıyla tarihen sabit bir olgudur. Müslümanlar açısından bu tür özgürlükçü bir anlayışı temin eden bir başka ifade ile din savaşı ya da mezhep kavgaları şeklinde ortaya çıkabilecek şiddeti önleyen ve barış içinde birlikte yaşamayı sağlayan temel dinamikleri burada vurgulamak gerekir.

Bunlardan birincisi ictihadın mutlak hakikati ifade etmediği düşüncesi mezhep kavgalarını önleyen en temel faktördür. İctihada açık olan konularda geliştirdikleri metod çerçevesinde *Allah'ın muradını ızhâr etmeyi* amaçlayan mezhepler, istinbat ettikleri hükümleri Hıristiyan mezheplerinin aksine *mutlak hakikat* olarak görmeyip *hataya açık beşerî-fikrî çabalar* olarak değerlendirmişlerdir¹⁰⁴ ki bu anlayış ictihad'ın tanımına *ictihad zann-ı gâlipten ibarettir* şeklinde yansımış, pratik sonucunu da "*İctihad ile ictihad nakzolunmaz*"¹⁰⁵ şeklindeki küllî kaide ile *Mecelle* özetlemiştir. Hanefî alimi Haskefi'nin (ö.1088/1677) şu sözü bu noktayı açıklayıcı özelliğe sahiptir:

burada akıldan başka klavuzun tanınmadığı, gizli sembollerin, tapınakların, rahiplerin bulunmadığı kiliseler dışı dünyada gönlüne yaşıyan bir insanın (E. Renan, *a.g.e.*, I, 125-126) olacağını öngörür. Pozitivistler de metafizik ve dini insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce tarzları olarak görürler (Ahmet Cevizci, "Pozitivizm", *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, S. 707). Nitekim Aydınlanmadaki Materyalist çizginin önemli simalarından d'Holbach, dini, insan hürriyeti ve ilerlemesinin önündeki en büyük engellerden birisi olarak görür ve dinin aşılması halinde, dinin yerine akla dayalı ve insan refah ve mutluluğunu hedefleyen rasyonel bir toplum düzeni oluşturulmasının mümkün olduğunu söyler (Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, İstanbul 1993, s.49). Görüldüğü üzere kiliseye karşı oluşan tepki Yazıcıoğlu'nun da vurguladığı gibi bir anlamda aklın tanrılaşığı bir sonucu ortaya çıkarmıştır (Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Lâiklik*, İstanbul 1993, s. 120). Arnold J. Toynbee'nin de vurguladığı gibi din savaşlarının çok şiddetli olduğu ve Hıristiyanlık taassubunun bütün Avrupa'da son haddine ulaştığı XVII. asır henüz sona ermeden bilginin pratiğe dönüşmesi anlamına gelebilecek teknoloji batı cemiyetinin bütün ruhlarının en büyük gayesi ve ulaşılması gereken ulvi hedef olarak dinin yerini almış ve putlaştırılmış, teknolojik gelişmelerin getirdiği zenginlik ve kuvvet modern batının kendi ananevi dininden soğuması, ananevi müsamahasızlığında gevşeme meydana getirmiştir [Arnold J. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din* (trc. İbrahim Canan), İstanbul 1978, s. 251, 254, 267]. İşte bu sürecin siyasi alandaki yansıması *laiklik* ya da *sekülerizm* olmuştur. S. J. Thomas Michel'in de ifade ettiği üzere laikleşme, sivil toplumda insan yaşamının çeşitli durumlarının din tarafından yönlendirilmesinin sona erdiği süreçtir. Bu durumlar politik ya da ekonomik düzenden dinsel kurumlardan bağımsızlığını, dinsel inanç açısından bilimin özgürlüğünü ve insanın ahlaki değerlerinin din geleneğinin öğretilerinden ayrılmasını kapsar [S. J. Thomas Michel, "Laisisme Katolik Bir Bakış" (trc. Deniz Şengeç), *Cogito*, sy. 1, İstanbul 1997, s. 103]. Bu sebeple XIX. Yüzyılın ortalarına kadar Hıristiyanlar dini inanca karşı olduklarını düşündükleri aydınlanma değerleri hakkında genel olarak konuşucudular. Ancak dini gücün yanında politik ve ekonomik gücü de elinde tuttukları dönemlerde yapı kilisenin devlet olduğu devirlerde din savaşları, mezhep kavgaları, engizisyon tecrübesi ile ilgili henüz taze olan anılar sebebiyle insan hakları, din özgürlüğü, çoğulculuk, kilise ile devletin ayrılması, insan başarısının yüceltilmesi ve insan onurunun savunulması gibi pek çok aydınlanma değeri kabul edilmiş ve ikinci Vatikan konsilinde vurgulanmıştır (S. J. Thomas Michel, "a.g.m.", s. 107).

¹⁰⁴ bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmü'l-muvakkir'in*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Cil), II, 200-201; Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara, ts. (DİB yay.), s. 158-161.

¹⁰⁵ *Mecelle*, md. 16.

"Bizim mezhebimizin görüşü isabetlidir, fakat hataya ihtimali vardır. Muhâlifimizin mezhebinin görüşü hatalıdır, ama isabetli olmaya ihtimali vardır."¹⁰⁶

Bu sözün şerhinde İbn Âbidîn (ö.1252/1836) de şunu söyler:

"Bizim mezhebimizin görüşü kesin olarak isabetlidir diye iddia edemeyiz. Keza muhâlifimizin mezhebi de kati olarak hatalıdır şeklinde bir iddiada bulunamayız. Bunun dayanağı şudur. Allah'ın her mesele hakkında muayyen bir hükmü vardır. O hükmü aramak gerekir. O hükme isabet eden doğruyu bulmuş olur, isabet edemeyen de hata etmiş olur. Hata eden de (çabasının karşılığı olarak) ecre nail olmuştur."¹⁰⁷

Bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere bir ictihadi hüküm isabet ve hata ihtimallerini beraberce taşımaktadır. Bu sebeple hiçbir ictihadi hüküm mutlak hakikati temsil edemez. Buna göre bir ictihadın değeri diğer ictihad ile ölçülemez. İctihad yapabilecek kabiliyet ve bilgi birikimine sahip olan alimin nasslardan istinbat ettiği hüküm kendisi açısından haklıdır ve ona göre davranmak da onun vazifesidir, diğer görüş sahipleri onun tercihine saygılı davranmakla yükümlüdür. O da diğer görüşlere karşı aynı tavrı sergilemek durumundadır. Buna göre usulüne uygun olarak yapılmış ictihadi hükümler hiçbir zaman batıl addolunmazlar ve ilmi tenkit dışında bir saldırıya hedef kılınamazlar. İşte bu düşünce kurumsallık anlamında taassuba dayalı mezhep bağlılığına engel olmuş, muayyen bir mezhebi iltizam etmiş bile olsa ihtiyaç durumunda bir Müslümanın diğer mezhep görüşlerinden de istifade edebileceği fikri her zaman canlılığını korumuş,¹⁰⁸ hatta 25 Ekim 1917 tarihli *Hukuk-ı Aile Kararnamesi* gibi İslam tarihinde bu uygulamanın devlet düzeyinde zengin örnekleri ortaya çıkmıştır. Mezhep kavgaları bir yana farklı görüşlerin mevcudiyeti bir rahmet olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple Abbâsî Halifesi Mansûr'un *el-Muvatta'* adlı eserini resmîleştirerek hükümlere esas alınması teklifine İmam Mâlik'in (ö.179/795) "*görüş farklılıklarının rahmet olduğu*" ilkesine ters düşeceği gerekçesi ile karşı çıkıp Halfeyi caydırmaması önemli bir örnektir.¹⁰⁹ Burada şu noktaya da işaret etmek gerekir ki Osmanlılarda olduğu gibi devletin resmî olarak bir mezhebi uygulamaya esas alması hukukta birlik ve istikrarı sağlama açısından zaruridir. Bu durum az önce işaret edildiği üzere ihtiyaç durumunda diğer mezheplerin görüşlerinden birini ya da tamamını kanunlaştırmaya veya yeni bir ictihada engel olmadığı gibi vatan- daşların günlük hayattaki bireysel tercihlerinde de serbestlik içinde diledikleri görüşe göre hareket edebilmelerine bir engel teşkil etmemektedir.

İctihâdî hükümlerin değeri ile ilgili bu anlayış Hıristiyanlığın aksine *vatan- daşlığın din ve mezhep birliği ile sınırlı olmadığı* sonucunu doğurmuş, mezhep kavgalarını önlemiş, farklı doktrin ve bu çerçevede oluşan doktriner sistemlerin bir arada yaşamasına meşruyet kazandırmıştır. Şuna da işaret etmek gerekir ki İslam toplumlarında da mezhep taraftarları arasında bazı kavgaların ortaya çıktığı dolayısıyla bu anlayıştan sapmaların görüldüğü zamanlar olmuştur. Mesela belli bir dönemde Bağdad'da Şâfîilerle Hanbelîlerin, Merv, İsfahan ve Rey bölgelerinde Şâfîilerle Hanefîilerin kavgaları nakledilmektedir.¹¹⁰ Ancak bu tür

¹⁰⁶ Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr (Reddü'l-muhtâr kenarında)*, Kahire 1272-1324, I, 33.

¹⁰⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, Kahire 1272-1324, I, 33.

¹⁰⁸ bk. Mahmûd M. Şeltût-Alî es-Sâyiş, *Mukârenetü'l-mezâhib fi'l-fıkh*, Kahire 1372, 1953, s. 2-7.

¹⁰⁹ Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1990, s. 219.

¹¹⁰ Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 255.

olaylar daha çok taraftarlık taassubunun getirdiği fanatizmin bir sonucu olarak – tıpkı günümüzdeki parti ya da spor kulübü taraftarlarının aralarında gelişen olaylar gibi- anlık hadiseler şeklinde ortaya çıkmış, local kalmış ve hiçbir zaman bir müctehidin yönlendirmesiyle meydana gelmemiş, dolayısıyla kurumsallık kazanmamıştır. Gerçekten bu konuda herhangi bir kavga söz konusu olacak olsaydı bu mutlaka *fırak-ı dâlle* kabul edilen oluşumlara karşı ortaya çıkardı. Oysa bu gruplara karşı ilmî reddiyeler dışında bir eylem yapılmamıştır. İkinci olarak belli bir dönemde ortaya çıkan *mihne* olaylarının varlığı da bu gerçeği zedelemez. Bu olaylar dini motif taşısalar da daha çok siyasi karakterlidir ve kendi sahip oldukları anlayışın/fikrin kabulünü dayatan siyasi iktidar, baskıya maruz kalanlar da buna karşı çıkan dolayısıyla bundan zarar gören alimlerdir.

Din savaşı ya da mezhep kavgalarına engel olan ikinci temel dinamik de peygamberler dışında hiç kimsenin masum olmadığı ilkesidir. Peygamberlerin masum oluşu da peygamberlik görevleri ile ilgili konulardadır. Ayrıca onlar da görevleri sebebiyle hesaba çekileceklerdir.¹¹¹ Dolayısıyla hiç kimsenin Tanrı adına hareket etme serbestisi yoktur. Konumu ne olursa olsun insan olma sıfatını taşıyan herkes ister yönetici, isterse alim olsun Tanrı adına değil kendi adına hareket eder, görüşleri tenkit edilebilir, tasarruflarından sorgulanabilir ve yönetici ise hukuka aykırı tasarrufları sebebiyle azledilebilir. Zaten yöneticilerin hukukun dışına çıktıklarında halkın itaat sorumluluğunun kalkacağı esaslı bir hukuk prensibidir. Bu sebeple halifeler Allah'ın halifesi değil Rasûlullah'ın halifesi vasfıyla anılmışlardır. Hz. Ebû Bekir kendisine Allah'ın halifesi diye hitap eden ikaz etmiş ve Rasûlullah'ın halifesi diye düzeltmiştir. Bu nokta, İslam'ın diğer dinlere yönelttiği en önemli teolojik eleştirilerden birisidir.¹¹² İşte bu anlayış süistimale oldukça elverişli olan *teokratik* düzen kurmanın engelidir.

Üçüncüsü de insanlara ilahi mesaj ulaştırıldıktan sonra onu kabul edip etmeme kendisine aittir. Bu noktada bireysel sorumluluk esastır. Kişinin iradesi elindedir, dilerse iman eder kurtuluşu hak eder, dilerse reddeder ahirette sonucuna katlanır. Bu konuda peygamber ve dolayısıyla diğer mü'minlerin vazifesinin sadece tebliğden ibaret olduğunu Kur'ân ve Hz. Peygamber açık bir biçimde ifade ederler. Bir dinin kurtuluşun kendi değerlerinde olduğunu savunmasından ve kurtuluşa davet etmesinden daha doğal bir şey olamaz. Ancak İslam Hıristiyanlığın aksine kurtuluşu seçip seçmemeyi kişilerin tercihine bırakmıştır ki bu fanatizmi önleyen en temel esaslardan birisi olduğu gibi hürriyetin temeli de budur. Zira özgürlük, ancak birden fazla seçeneğin bulunduğu yerde söz konusu olabilir.

Dördüncüsü ve belki de en önemlisi inançlara baskının açık bir şekilde teorik olarak yasaklanması, Hz. Peygamberin de örnek uygulamalarla ümmetini bu yönde eğitmesidir. Allah ve Rasûlünün açıkça belirlediği bir konuda ise farklı bir davranış söz konusu olamaz.¹¹³

Kur'ân-ı Kerîmin ilke olarak dini inanç noktasında insanlara zor kullanmayı yasaklayan tavrı çok açıktır:

¹¹¹ A'râf (7), 6.

¹¹² bk. Tevbe (9), 31.

¹¹³ Ahzâb (33), 36.

*"Dinde zorlama yoktur. Doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır."*¹¹⁴

Ayetin nüzul sebebi konuyu aydınlatıcı niteliktedir. Cahiliyye Arap toplumunda kadınlar çocukları doğduktan sonra yaşamaz ise hayatta kalacağı inancıyla yeni doğan bu çocuklarını kendi dinleri üzere yetiştirsin diye ehl-i kitaba vermeyi nezrederlerdi. İslam dini geldikten sonra bazı Müslümanlar çocuklarını mensubu buldukları "muharref din"den döndürüp yeni gelen "hak dini" kabul etmişlerdi. Ayet böyle bir tavrın doğru olmadığını ifade etmek üzere gelmiştir.¹¹⁵

Konuyu doğrudan ilgilendiren diğer bir ayet de şudur:

*"Rasûlüm! Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?"*¹¹⁶

İlke olarak din ve vicdan özgürlüğünün teminatı olan bu iki ayetten başka Kur'ân-ı Kerîm bazı özel olaylarla da bu özgürlüğe karşı tavır takınanları kınar. Mesela Burûc suresinin ilk ayetlerinde inançları sebebiyle hendeklere atılarak yakılan insanlardan bahseder ve olayı şiddetle kınar:

*"Yıldız kümeleriyle süslenmiş olan gökyüzüne
ve o vaat edilmiş olan güne*

*ve orada hazır bulunanlarla orada görülen şeylere yemin ederim ki,
lanet olsun o hendekleri kazananlara,*

*çıra ve yakıtla doldurup o ateşi yakanlara,
o zaman ki, çevresinde oturmuş*

ve bizzat kendileri, mü'minlere yaptıkları zulme şahitlik etmişlerdi!

Ve onlardan intikam almışlardı, sırf onlar güçlü ve övülmeye layık olan Allah'a inandıkları için,

*O Allah'a ki göklerin ve yerin mülkü yalnızca O'na aittir ve O her şeyi görür. İnanmış erkek ve kadınlara işkence edip, sonra tövbe etmeyenleri cehennem azabı beklemektedir ve ateşte yanıp kavrulmak..."*¹¹⁷

Ayetin işaret ettiği olayla ilgili rivayetlerin en kuvvetlisi ikinci Himyerîler'in son hükümdarı olan Zû Nüvâs'ın Güney Arabistan'da yer alan ve Hıristiyanların en kuvvetli merkezlerinden biri olan Necranlılara karşı başvurduğu elim bir işkence olayıdır. Adı geçen hükümdar Yahudiliği din olarak seçtikten sonra 523'te işgal ettiği Necrân'da Hıristiyan halkı Yahudiliğe girmeye zorlamış, kabul etmeyenleri kadın, çocuk ve din adamı ayırımı yapmaksızın ateş dolu hendeklere doldurarak yaktırmıştır. Bu şekilde öldürülen Hıristiyan sayısı kaynaklarda en az 20.000 olarak kaydedilmektedir. Bu gün bu Hıristiyanlara ait olduğu ifade edilen bazı kalıntılar bulunmuş ve yeni vesikalar ortaya çıkmıştır.¹¹⁸ Mer-

¹¹⁴ Bakara (2), 256.

¹¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1420,1999, III, 15-19. Bu ayetin geniş bir değerlendirmesi ve genel anlamda din ve vicdan özgürlüğü konusunda bk. Halil Altıntaş, *İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*, Ankara 2000, s. 15 vd.; Saffet Köse, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2003, s. 21 vd.; Hidâyet Işık, *Ebu'l-Hasan el-Âmirî'ye Göre Diğer Dinler Karşısında İslam*, Konya 2004, s. 198 vd.

¹¹⁶ Yûnus (10), 99.

¹¹⁷ Burûc (85), 1-10 [tercüme merhum Bekir Sadak'ın mealinden alınmıştır, İstanbul 1993 (Ötügen)]

¹¹⁸ Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1991, I, 285, 287, 618; Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (trc. Muhammed Han Keyânî v.dğr.), İstanbul 1996, VII, 83-85; Muhammed Eroğlu, "Ashâbü'l-Uhdûd", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 471.

hum Muhammed Hamîdullah Hıristiyanlık uğruna yakılan bu insanların hatırasını yad etmek amacıyla Hz. Ömer'in orada yaptırdığı mescidin harabelerinin insana hürmet hissi telkin ettiğine işaret eder.¹¹⁹

Süleyman Ateş'e göre Kur'ân bu olayı hatırlattığına göre Mekkeliler bu olayı biliyorlardı. Dinleri yüzünden insanlara baskı yapan, onları acımasızca ateşe atıp yakan zalimlerin, sonunda kahr-ü perişan olduklarını Mekke'lilere hatırlatarak Bilal, Yaser, Suheyb gibi zayıf, fakir Müslümanlara, kölelere, dinleri yüzünden işkence eden müşrikleri uyarmakta; bu işten dönüp tövbe etmedikleri takdirde kendilerinin de öteki zorbalara sonucuna uğrayacaklarını anlatmaktadır.¹²⁰

Gerçekten başta bizzat Hz. Peygamber olmak üzere ilk dönem Müslümanlarının sırf inançları sebebiyle uğradıkları haksızlıklar herkesin malumudur. Kur'ân-ı Kerîm'in namaz kılarırken Hz. Peygamber'i taciz eden *"Engellemekte olanı gördün mü? Namaz kıldığı zaman bir kulu"*¹²¹ ayetiyle kınaması da bir başka açıdan din özgürlüğüne saldırı karşısındaki tutumunu ortaya koyar. Âyet her ne kadar Hz. Peygambere karşı işlenen bir fiili kınıyor ise de diğer inançlar için de aynı tavır söz konusudur ki bu noktaya az ileride değinilecektir.

Esasen din konusunda baskının yasaklanması insanın yaratılış gerçeği ve iman olgusunun yapısı ile yakından ilgilidir. İnanç insanın iç dünyasını/kalbini ilgilendiren bir konudur ve kalp dış baskılara karşı korunmuştur. İkna edilmeden oraya girmek ve yerleşmek mümkün değildir. İnsanı inanç noktasında gerçek anlamda özgür kılan şey de budur. Orada kişi istemedikten sonra hiçbir şekilde hakimiyet kurmak mümkün değildir. İşte bu insana kendi kendisinin efendisi olma şerefini bahşeder ve sorumlu tutulmasını haklı kılar. Bu sebeple Allah'ın değerlendirmeye esas aldığı merkez orasıdır. Buna göre baskı/ikrah altında küfrünü izhar eden mü'mindir; zamanını izhar edip küfrünü gizleyen ise kafirdir. Ama diğer insanlara, hiçbir zaman kalbe nüfuz edemeyeceği için orayı araştırıp ona göre davranması gibi bir yetki verilmemiştir.¹²² John Locke'nin isabetle belirttiği gibi *"Tanrı hiç kimseye bir başkasını kendi dinine zorlamaya yönelik açık bir otorite vermemiştir. Çünkü hiç kimse inanç ya da ibadetini körü körüne bir başkasının seçimine terk edecek kadar kendisine ilgisiz kalamaz. Çünkü hiç kimse istese bile imanını bir başkasının emirlerine uyduramaz. Hakiki dinin bütün hayatı ve gücü aklın samimi ve tam olarak ikna edilmesine bağlıdır. Makbul olan inanç içsel olarak ikna olmaya bağlıdır. İdrakin doğası öyledir ki dış baskıyla hiçbir inanışa mecbur edilemez."*¹²³ Ateş ve kılıç insan aklını yanlış konusunda ikna etmek ve hakikatin bilgisini vermek için uygun araçlar değildir.¹²⁴

Pratik anlamda da zorlamanın bir etkisinden söz edilemez. Çünkü inançta samimiyet dolayısıyla onun davranışa dönüşmesi esastır. İkrah halinde bunu sağlama imkanı yoktur. Bütün kalıcı ve köklü değişiklikler insanların hedeflenen aktiviteye gönüllü katılımlarıyla sağlanmıştır. Gönülden bağlılığın bulunmadığı her türlü itaat sahtedir ve üzerindeki gücün zaafa uğradığını hissettiğinde mut-

¹¹⁹ Muhammed Hamîdullah, *a.g.e.*, I, 618.

¹²⁰ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1991, X, 396.

¹²¹ Alak (96), 10-11.

¹²² bk. Nisâ' (4), 94; Müslim, "İman", 158; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 95; İbn Mâce, "Fiten", 1.

¹²³ John Locke, *Hoşgörül Üstüne Bir Mektup* (trc. Melih Yürüşen), Ankara 1995, s. 8-9.

¹²⁴ John Locke, *a.g.e.*, s. 17.

laka gerçek yüzünü gösterecektir. Bu sebeple salt kuvvetin destekleyerek ayakta kalabildiği/ayakta tutabildiği hiçbir ideoloji ve iktidar yoktur. Gücünü baskıdan alan bir düşünce zafiyetini ifade ediyor demektir. İnanç veya fikir gücünü kendi varlığından almalıdır. Eğer zorlama ve baskı bir işe yarayacak olsaydı bunu bizzat İslam emreder ve nihai hedefi yasaklama olan faiz, içki, mut'a nikahı gibi uygulamaları ortadan kaldırmak için *tedric* ilkesine yer vermezdi. Bu üzerinde durulmaya değer bir noktadır.

Dini meselelerde vicdana baskı yapılmasının bir milletin huzur ve refahını bozacağı, insanları zahiren dindar ve dolayısıyla iki yüzlü yapacağı yani riyakarcı zahiri bir teslimiyete iteceği, gerçek/samimiyete dayalı dini hayatı yok edeceği konu ile ilgili araştırma yapanların önemli tespitlerinden birisidir.¹²⁵ Bu bağlamda Martin Luther King'in "*Gönülsüz bir kabul, mutlak bir retten daha yanlıcıdır*"¹²⁶ şeklindeki sözü bu hakikatin veciz biçimdeki ifadesidir. Bu sebeple Baptist Papaz Isaac Backus'un *gönüllü itaattan başka hiçbir şeyin gerçek din olamayacağını*,¹²⁷ Quaker bir lider olan William Penn'in de *vicdan özgürlüğünün Tanrı tarafından verilmiş bir hak olduğunu ve vicdanı baskı altına almanın gerçek dini hayatı yok ettiği*¹²⁸ şeklindeki sözleri bu gerçeğin dile getirilmesidir. Bununla birlikte Merhum Ali Fuad Başgil'in (1893-1967) de isabetle kaydettiği üzere tarihe dikkatli bir şekilde bakıldığında en çok inanma hakkına hücum edildiği ve dini, ilmi, felsefi her çeşit inancın baskı altına alındığı görülür.¹²⁹ Fakat başka bir gerçek de bu tür uygulamalardan barış ve huzuru bozmadan başka bir işe yaramadığı, baskı yapanların emellerine ulaşamadıklarıdır. Çünkü aşkın bir varlığa iman, inanılan varlıkla bütünleşmeyi, büyüleyici, hayranlık uyandırıcı ve sarsılmaz bir bağla bağlanmayı beraberinde getiren dolayısıyla insanın bütün dünyasını tamamıyla içten kavrayıp kuşatan, maddi alemi aşan derinlikli bir ruh halini ifade eder ki bu harici baskıyı kırıcı bir nitelik taşır. Martin Luter King'in (1929-1968) şu sözü bu anlamda oldukça manidardır: "*Vicdanımı kanlı bir mezar haline getireceğime, ömrümün sonuna kadar cezaevinde kalmayı tercih ederim.*"¹³⁰ Roma'da ilk Hıristiyanlara yapılan işkenceler, baş tarafta da üzerinde durulduğu gibi orta çağda inançları sebebiyle heretik/sapkın kabul edilen yüz binlerce insana akıl almamak işkenceler yapan Katolik kilise mahkemeleri engizisyonların estirdiği terörden bir netice alınamayışı bunun kanıtıdır. İspanya engizisyonunca bütün şiddetiyle uygulanan maddi ve manevi baskının Müslümanlar ve Yahudilerin dinini değiştirmesini sağlayamadığı *Morisco*'larla *Maran*'lar konuya örnek olması açısından maksada kafidir. Bu sebeple Voltaire biraz da istihzalı bir üslupla bu gerçeği şöyle ifade eder: "*Engizisyon, bilindiği gibi, papa ile rahiplerin*

¹²⁵ Voltaire, "Engizisyon/Inquisition", *Felsefe Sözlüğü*, II, 109; John Stuart Mill, *Hürriyet* (trc. M. Osman Dostel), İstanbul 1997, s. 61; J.B. Bury, *Fikir ve Söz Hürriyeti* (trc. Avni Başman), İstanbul 1959, s. 50; Arlin M. Adams-Charles J. Emmerich, *Din ve Özgürlük: ABD'de Dini Özgürlüğün Anayasal Tarihçesi* (trc. Latif Boyacı), İstanbul, ts. (Kızılelma Yayıncılık), s. 16, 23, 40; Hüseyin Batuhan, *Bati'da Tolerans Fikrinin Gelişmesi I (Ortaçağ Sonuna Kadar)*, İstanbul 1959, s. 135, 167.

¹²⁶ Martin Luther King, "Birmingham Cezaevi'nden Mektup" (trc. Yakup Coşar, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* adlı derleme içinde), İstanbul 2001, s. 198.

¹²⁷ Arlin M. Adams-Charles J. Emmerich, *Din ve Özgürlük*, s. 41.

¹²⁸ Arlin M. Adams-Charles J. Emmerich, *Din ve Özgürlük*, s. 17.

¹²⁹ Ali Fuad Başgil, "Din Hürriyeti", *A. Samim Gönensay'a Armağan*, İstanbul 1955, s. 237.

¹³⁰ Martin Luther King, "Birmingham Cezaevi'nden Mektup" (trc. Yakup Coşar, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik* adlı derleme içinde), İstanbul 2001, s. 202.

gücünü daha çok arttırmak, bütün bir ülkeyi iki yüzlü etmek için bulunmuş, hayran olmaya değer!, baştan başa huristiyanca bir icattır."¹³¹

İşte İslam, tabii olarak kendisini son hak din olarak kabul etmesi, diğer dinlerin batıl olduğunu vurgulaması ve onlara ciddi teolojik eleştiriler yöneltmesine rağmen insanın bu yaratılış gerçeği ve imanın ana özellikleri itibariyle diğer inanç mensuplarını/ötekini kendilerini tanımladıkları biçimiyle kabullenmiş, tercihleri ile onları baş başa bırakmıştır. Esasen bu kendinden emin olmanın da bir ifadesidir. Çünkü onun getirdiği değerler diğerlerine göre kör ile gören,¹³² sağır ile işiten,¹³³ karanlık ile aydınlık,¹³⁴ diri ile ölü,¹³⁵ eğrilik ile doğruluk¹³⁶ arasındaki fark kadar açık ve dikkat çekici, karanlıkları aydınlatan ışık¹³⁷ kadar parlaktır. İnsana da bütün bunları görebilecek basiret/ıdrak kabiliyetleri verilmiştir.¹³⁸ Bu sebeple peygamberlerin görevi hikmetle, güzel öğütle davette bulunmak, irşâd etmek, ilahi mesajı ulaştırmak ve gerektiğinde en güzel biçimde tartışarak ikna etme yolunu aramaktır.¹³⁹ Kur'ân-ı Kerîm'in tanımlamasıyla Peygamber bir zorba/baskııcı değil,¹⁴⁰ hatırlatıcı/öğütleyici,¹⁴¹ müjdeleyici ve uyarıcıdır.¹⁴² İnsanlar, irade sahibi bir varlık olarak onu kabul edip etmeme şeklindeki tercihlerine göre ahirette karşılığını alacaklardır.¹⁴³ Hatta Kur'ân bu konuda ısrarcı olunmasını da hoş karşılamaz.¹⁴⁴ Esasen bu bütün peygamberlerin ortak tutumudur.¹⁴⁵ Bu apaçık davet kendisine ulaşan kimse sorumlu bir varlık olarak inanıp inanamama hakkına sahiptir ve bu tercihinin uhrevî sonucu kendisine aittir.¹⁴⁶ Kabul etmeyenlere Kur'ân Hz. Peygamber'e şöyle söylemesini emreder:

*"Rasûlüm! Yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter, O'ndan başka ilah yoktur. Ben sadece O'na güvenirim, dayanırım. O yüce arşın sahibidir"*¹⁴⁷

Bundan sonra Kur'ân-ı Kerîm İslam'dan başka bir dinin Allah tarafından kabul edilmeyeceğini:

*"Allah nezdinde hak din İslamdır",*¹⁴⁸

*"Sizin için din olarak İslam'a razı oldum",*¹⁴⁹

*"Kim İslam'dan başka bir din ararsa bilsin ki bu ondan asla kabul edilmeyecek ve ahirette zıyan edenlerden olacaktır"*¹⁵⁰

¹³¹ Voltaire, "Engizisyon/Inquisition", *Felsefe Sözlüğü*, II, 109.

¹³² En'âm (6), 60.

¹³³ Hûd (11), 24.

¹³⁴ Ra'd (13), 16.

¹³⁵ Fâtır (35), 19-22.

¹³⁶ Bakara (2), 256; A'râf (7), 146-147.

¹³⁷ Nisâ' (4), 174; Mâide (5), 15-16; İbrâhîm (14), 1; Hadîd (57), 9; Talâk (65), 11.

¹³⁸ En'âm (6), 104.

¹³⁹ Nahl (16), 125.

¹⁴⁰ Gâşiye (88), 22.

¹⁴¹ Gâşiye (88), 21.

¹⁴² Bakara (2), 119, 213; Nisâ' (4), 165; Mâide (5), 19; A'râf (7), 188; Hûd (11), 2; İsrâ' (17), 105; Furkân (25), 56; Ahzâb (33), 45; sebe' (34), 28; Fâtır (35), 24.

¹⁴³ Âl-i İmrân (3), 20; Mâide (5), 92, 99; Ra'd (13), 40; İbrâhîm (14), 52; Nahl (16), 35, 82; Kehf (18), 29; Nûr (24), 54; Ankebût (29), 18; Yâsîn (36), 17; Şûrâ (42), 48; Ahkâf (46), 35; Teğâbün (64), 12; Cin (72), 23; İnsan (76), 3.

¹⁴⁴ Kasas (28), 56.

¹⁴⁵ Nahl (16), 35; Yâsîn (36), 17.

¹⁴⁶ En'âm (6), 104; Yûnus (10), 43-44, 108; İsrâ' (17), 15; Neml (27), 92.

¹⁴⁷ Tevbe (9), 129.

¹⁴⁸ Âl-i İmrân (3), 19.

¹⁴⁹ Mâide (5), 3.

ayetleriyle hatırlattıktan sonra bu durumda olanları

"Sizin dininiz size, benim dinim bana"¹⁵¹

ayeti ile kendi dinleriyle baş başa bırakmakta, Müslümanlara da onların kutsal değerlerini tahkir edici davranışlarda bulunmayı yasaklamaktadır.¹⁵²

İnanç özgürlüğü kişinin dilediği kutsala inanabilmesi, inandığına göre yaşayabilmesi, öğrenim ve eğitimi yapabilmesi, dilerse tebliğde bulunabilmesi ve sosyal birlik oluşturabilmesi unsurlarını ihtiva eden bir kavramdır. Kur'ân-ı Kerim'in inanç özgürlüğü konusundaki ilkeleri ile Hz. Peygamber'in uygulamaları bunu açıkça göstermektedir. Mesela Hz. Peygamber Medîne toplumunun ana sözleşmesinde "*Yahudilerin dinleri kendilerine, mü'minlerin dinleri kendilerinedir*"¹⁵³ şeklindeki madde ile Kâfirûn Sûresinin (109) 6. ayetini yasalastırmış ve bütün unsurlarıyla din özgürlüğünün örneğini vermiştir. Bu hükmün bir uygulaması olarak Medîne'de Yahudilerin eğitim-öğretim yeri olan "*Beytü'l-Midrâs*"ı zikretmek maksada kafidir. Beytü'l-midrâs yahudilerce mukaddes olup Tevrat'ın yüceltildiği yerdir ve bu yönü dikkate alınarak sinagogtan üstün kabul edilmiştir. Bu merkez Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat'ın Yahudi hukukunun ve bu alandaki problemlerin araştırıldığı, tartışıldığı herkese açık bir yer idi ve bir öğretim merkezi olması hasebiyle toplumda Yahudi kültürünün yayılmasına katkıda bulunuyordu. Zaman zaman Rasûl-i Ekrem oraya gider onları İslam'a davet eder, bazen de ölçüsüz davranışları sebebiyle onları uyarırdı. Hz. Ebû Bekir gibi bazı sahabilerin de bazen oraya giderek Yahudi alimleriyle tartıştıkları bilinmektedir.¹⁵⁴ Kur'ân'ın din ve vicdan özgürlüğüne saygı ilkesinin bütün unsurlarıyla uygulanması açısından bu ciddi bir örnektir. Bunun dışında Necran Hıristiyanlarından gelen bir heyetin Hz. Peygamberle yaptıkları tartışma konu ile ilgili meşhur örneklerdendir. Onlar Hz. Peygamber'e bazı sorular yöneltmişler, aldıkları cevaplar karşısında da tartışmaya girmişler ve rivayete göre Âl-i İmrân suresinin ilk seksen civarındaki ayeti onların bu tartışmaları sebebiyle inmiştir. Bir ara onlar ayin yapmak isteyip de Hz. Peygamber'den yer temin etmesini istediklerinde Rasûl-i Ekrem onlara mescidi göstermiş, orada ayinlerini yapmışlardır. Bütün bunlara rağmen İslam'a girmemişler Hz. Peygamberle barış içinde yaşama hususunda anlaşmışlardır.¹⁵⁵

Kur'ân-ı Kerim'in öngördüğü esaslar ve Hz. Peygamber'in uygulamaları ışığında gelişen *zimmi hukuku* İslam toplumlarında yaşayan gayr-ı Müslimlerin din özgürlüğünü de düzenlemiş ve yapılan zimmet antlaşmasıyla onların bu özgürlükleri güvence altına alınmıştır. Gayr-ı Müslimler bu antlaşma ile devlete cizye öderler ve bunun karşılığında devlet can güvenliği, mal emniyeti gibi temel insan hakları yanında onların din ve vicdan özgürlüklerini korur. Eger devlet taahhüt ettiği korumayı sağlayamaz ise bu vergi düşer. Nitekim Bizans'ın çok güçlü bir ordu ile saldırı hazırlığında olduğu ihtarını aldığı anda kendilerini koruyamayabileceğinden endişe duyan Şam bölgesi valisi Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö.18/639) topladığı cizyeyi kendilerine iade etmiştir. Onlar bu antlaşma ile temel

¹⁵⁰ Âl-i İmrân (3), 85.

¹⁵¹ Kâfirûn (109), 6.

¹⁵² En'ân (6), 108.

¹⁵³ Md. 25, a (Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, trc. Sallıh Tuğ, İstanbul 1993, I, 204, 208).

¹⁵⁴ bk. Ahmet Önkal, "Beytü'l-Midrâs", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 95.

¹⁵⁵ Saffet Köse, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2003, s. 29.

haklar konusunda Müslümanlar gibidirler. Cizye yıllık olarak alınan bir vergidir ve sadece çalışan erkeklerden alınır. İşsizler, kadınlar, çocuklar, din adamları bu vergiden muafır. Vergi ödeme gücü bulunmadığını iddia edenin kendi dinine göre ettiği yeminle bunu teyit etmesi kafidir. Cizye ödeyenler askerlikten de muafır. Askerlik yaparlarsa bu vergi de düşer. Gayr-ı Müslimlerle ilişkiler konusunda ayrıntı sayılabilecek hükümlerde (evlenme, kestiğini yeme gibi) onların dini tercihlerine göre (ehl-i kitap, Mecûsî vb.) bazı farklılıklar bulunsa da kendilerine din özgürlüğü verme konusunda dini tercihlerinin bir etkisinin olmadığı anlaşıl-maktadır. Nitekim Hz. Peygamber Zerdüşt'ü peygamber kabul eden ve ateşe ta-pan Mecûsilere ehl-i kitap muamelesi yapılmasını emretmiştir.¹⁵⁶ İslam hukuku-nun akit güvenliğini temin eden en temel prensiplerinden olan –ki bu aynı za-manda evrensel bir hukuk ilkesidir– akdin tek taraflı olarak feshedilemeyeceği ilkesi burada da geçerlidir ve Müslüman ülke tek taraflı olarak zimmet akdini sona erdiremez. Bu antlaşmanın sonucunu İslam hukukçuları “onları kendi inançları ile baş başa bırakma” prensibi ile özetlerler.¹⁵⁷

Cizye uygulaması İslam'ın ilk olarak doğrudan doğruya vazettiği bir vergi-lendirme biçimi olmayıp ilk çağlardan beri galibin mağlup ettiğinden aldığı bir vergidir ki İslam bunu daha insani bir boyuta çekmiştir. Ayrıca bu vergi gayr-ı Müslimler için bir lütuf olmuş ve ödedikleri vergiden dolayı askerlik yapmadıkları için orta çağ boyunca sürüp giden savaflara katılmamışlar, devlet kendilerini korumuş onlar sadece kendi özel işleri ve ticaretleriyle meşgul olmuşlardır. Hatta öyle zamanlar olmuştur ki devlete borç verebilecek kadar zenginleşmişler, bu nü-fuzlarını da hükümdarlar üzerinde kullanmışlardır.¹⁵⁸ Konu ile ilgili Fernand Grenard cizyenin Bizans devrindekinden daha hafif olduğunu, basit, rahatça ödenen, rahatça tahsil edilebilen bir vergi olduğunu ve Hıristiyanların adam başına ödedikleri verginin karşılığı olarak askerlikten muaf olduğunu beyan eder.¹⁵⁹ Downy de yirmi muhtelif ırka mensup halkın, Sultan Süleyman'ın haki-miyeti altında, sızılısız, güürtüsüz yaşadığını, Reâyânın yani Müslüman olma-yan köylülerin arazi sahibi olabildiklerini ve buna mukabil onlara bazı mükelle-fiyetler yüklediğini söyledikten sonra bir çok Hıristiyanın, vergilerin ağır ve ada-letinin kararsız olduğu Hıristiyan ülkelerdeki yurtlarını bırakarak, Türkiye'ye (Osmanlı) gelip yerleştikleri tespitine yer verir.¹⁶⁰ Kaldı ki Bertrand Russell'in de ifade ettiği üzere Müslüman devletin zimmet antlaşması yaptığı gayr-ı Müslim vatandaşlarına din özgürlüğü konusunda gösterdiği genişlik, gayr-ı müslimlerin Müslümanları hoş karşılamasına sebep olmuş ve fetih hareketlerini kolaylaştı-rmıştır.¹⁶¹

İslam'ın ortaya çıktığı dönemlerde batı dünyası din savaşları ve mezhep kavgalarının hakim olduğu karanlık bir devir yaşıyordu. Tam da bu dönemde

¹⁵⁶ Mâlik, *el-Muvatta'*, “Zekât”, 42.

¹⁵⁷ Serahsi, *el-Mebsût*, Kahire 1324-31, XI, 102; Kâsânî, *Bedâ'u's-sanâ'i*, Kahire 1327-28, 1910, II, 310, 311, 312, 313; ayrıca bk. Halil Altuntaş, *İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*, Ankara 2000, s. 68 vd.; Saffet Köse, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2003, s. 35 vd.

¹⁵⁸ Saffet Köse, *a.g.e.*, s. 35 vd. ve buradaki kaynaklar.

¹⁵⁹ Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü* (trc. Orhan Yüksel), İstanbul 1970, s. 141.

¹⁶⁰ Fairfax Downy, *Kanuni Sultan Süleyman* (çev. Behiç Koryürek), İstanbul 1975, s. 99.

¹⁶¹ Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, London 1996, s.413; Russell'in görüşlerinin değerlendirilmesi ile ilgili geniş bilgi için bk. Bayram Dalkılıç, “Bertrand Russell'in İslam Kültürü, Medeniyeti ve Fel-sefesine Yaklaşımı”, *SÜİFD*, sy. 18, Konya 2004, s. 60.

İslam'ın kendi toplumlarında yaşayan ve kendisini din olarak kabul etmeyenlere sunduğu *zimmî hukuku* çerçevesindeki din özgürlüğü oldukça dikkat çekici farklı bir ortamı yansıtıyordu. Gerçekten farklı dinler ve mezheplere bir arada barış içinde yaşama imkanı sunan bu farklı dünya göz kamaştırıcı bir özelliğe sahipti. Bir çok batılı bunu açıkça itiraf etmektedir. Mesela Renzo Sertoli Salis Kanûnî'nin din hürriyeti konusunda verdiği güvenceyi "*Avrupa din harpleri yüzünden ızdırap çekerken modern ibadet hürriyetinin prensibi tasdik ediliyor demektir*" şeklinde değerlendirmektedir.¹⁶² Keza John Keane İslam'ın, hem İslamî hem de batılı dünyada medeniyet, karşılıklı hoşgörü ve iktidar paylaşımı yönünden potansiyel bir kuvvet olduğunu, batı dünyasında ortaya çıkan aksi yöndeki kanaatlerin gerçeği yansıtmadığını ifade eder.¹⁶³

Fethedilen ülkelerdeki insanlara tanınan din ve vicdan hürriyeti ve diğer temel insan hakları gayr-ı Müslimlerin Müslüman olmalarını, kabul etmeyenlerin de Müslümanların hakimiyeti altında yaşamaya gönülden razı olmalarını sağlıyordu. Dahası dindaşlarının mezhep ya da görüş farklılığı sebebiyle kendilerine yapacağı baskı ve şiddetten Müslümanların himayesi altında yaşamaları sebebiyle kurtulabildiklerinin örneği sayılamayacak kadar çoktur. Tarihi süreç içerisinden bazı kesitleri sunarak bunu netleştirmek mümkündür. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Şamlılarla ilişkileri önemli bir örnektir. Bizans, Müslümanlara karşı büyük bir savaş hazırlığı içinde idi. Bunu haber alan gayr-ı Müslim vatandaşlar (zimmîler) Bizans'ın savaş planları ve hazırlıkları hakkında bilgi toplamak üzere kendilerinden Bizans içlerine kadar casuslar gönderdiler. Elde ettikleri bilgileri Ebû Ubeyde'ye ulaştırdılar. Ebû Ubeyde bu büyük hazırlık karşısında İslam ordularının taahhüt ettikleri ve karşılığında vergi (cizye) aldıkları konularda zimmîlerin güvenliğini sağlayamayacağı endişesine kapıldı ve toplanan vergileri kendilerine iade etti. Bundan memnun kalan zimmîler aynı dinden oldukları Bizans'a karşı Müslümanların galip gelmesi için dua ettiler ve Müslümanların muzaffer olmasından sonra eski anlaymayı yenilediler.¹⁶⁴ Benzer bir konuda Osmanlı dönemi için Downey şunu söyler: "*Hıristiyan Devletler hep birlik olsalar Türkiye'yi (Osmanlı) ezebilirlerdi, fakat artık «Ehl-i Salib» (haçlılar) devri geçmişti. Süleyman'a karşı cidâl edenler, ya etraflarında veya arkalarında, kendileri gibi Hıristiyan bir düşman bulacakları korkusuyla savaşa gidiyorlardı.*"¹⁶⁵ Bu sebeple İstanbul'un fethinden sonra da Papa, bütün tahrik ve teşviklerine ve bütün Hıristiyanları silaha sarılmaya davet eden 30 Eylül 1453 tarihli beyannamesine rağmen Osmanlı aleyhine hiçbir alaka uyandıramamıştı. Çünkü Osmanlı Devleti gayr-ı Müslim vatandaşlarını kendi idaresine samimiyetle bağlamıştı.¹⁶⁶ Bunun sebebinin Voltaire'nin şu itirafında da görmek mümkündür: "*Türk İmparatorluğu ile İran İmparatorluğu, hep aynı hoşgörüyü gösterdiler. II. Mehmed İstanbul'u aldığı zaman, Rumları putperest saymakla birlikte, dinlerini değiştirmeye hiç zorlamadı. Rum ailesinin babası yılda beş veya altı écu vermekle bundan kurtuldu. Bir çok vakıflar, bir çok piskoposlukları olduğu gibi bıraktı, bu gün bile papa*

¹⁶² Renzo Sertoli Salis, *Muhteşem Süleyman* (trc. Şerafettin Turan), Ankara 1963, s. 92.

¹⁶³ John Keane, *Şiddetin Uzun Yılı* (çev. Bülent Peker), Ankara 1998, s. 95.

¹⁶⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâb'ül-Harâc* (nşr. Kusayy M. el-Hafîb), Bulak 1302, s. 149-150.

¹⁶⁵ Fairfax Downey, *Kanunî Sultan Süleyman* (çev. Behiç Koryürek), İstanbul 1975, s. 83.

¹⁶⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, II, 4-7.

ömründe bir tek imam veya molla atamadığı halde Türk padişahı hala rahipler, piskoposlar atar."¹⁶⁷

Merhûm Muhammed Hamîdullah Nastûrî¹⁶⁸ bir Rahibin dostuna yazdığı şu mektupta Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkilere dikkat çeker:

"Bu günlerde Canâb-ı Hakkin hakimiyeti kendilerine ihsan ettiği bu Taylılar (müslümanlar) aynı zamanda bizim efendilerimiz oldular, fakat onlar Hıristiyanlıkla hiç mücadele etmiyorlar. Diğer taraftan bizim inanç değerlerimizi koruyorlar, rahiplerimize ve azizlerimize hürmet ediyorlar, bizim kilise ve manastırlarımıza da başışta bulunuyorlar."¹⁶⁹

İlk İslam fetihleri sırasında dünyanın iki büyük imparatorluğundan birisi olan Bizans'ın takip ettiği *Ortodoklaştırma* ve *Rumlaştırma* siyaseti ile imparator Herekleios'un (575-641) 638 yılında "ekthesis" (iman açıklaması) adıyla tanınan bir ferman yayımlayarak¹⁷⁰ bütün inançları *monothélisme*¹⁷¹ adı ile yeni bir mezhep içerisinde birleştirme teşebbüsü bütün Yakın Şark Hıristiyanlarının Müslüman ordularını bir nevi kurtarıcı olarak karşılamalarına, Mısır ve Suriye'nin kolayca fethine imkan verdi. Keza Selçuklular döneminde de Anadolu kavimleri Bizans'ın benzer baskı ve zulüm siyasetinden şikayetçi olarak Selçuklu ordusunu böyle karşılıyorlardı.¹⁷² Merhum Osman Turan Süryani tarihçi *Mihael*'in Hıristiyanlara ait memleketlerin çoğunda hakimiyet kuran Türklerin kimsenin din ve inancına karışmadığını itiraf ettiğini söyler ve Selçukluların yalnız devlet nizamı kurdukları devirde değil fetih zamanlarında bile, Süryani ve Ermenilerin daha sonra da Rumların Bizans idaresine karşı Türklere yardım ettiklerine, özellikle Bizans imparatorluğunu müdafaa etmediklerine ve muharebe meydanlarını toplu olarak terk ettiklerine dair Hıristiyan kaynaklarında çok zengin malzeme bulunduğu bahseder.¹⁷³ Dahası Bizans ve haçlılarla savaşlarda Selçukluların hakimiyetinde yaşayan gayr-ı Müslimler, devletin yanında yer almışlar ve Bizans'a, Haçlılara karşı çıkmışlardır. Hatta şehrin Hıristiyan hakimi Gabriel bu yüzden bir metropoliti öldürmüştü.¹⁷⁴

II. Keyhüsrev'in evlendiği zevcesi Gürcü Melikesi (Prensesi) Konya Sarayına, kendisine mensup bir papaz ve mukaddes eşya ile gelmiş, hatta rivayete göre Müslüman oluncaya kadar kendisine sarayda hususi bir kilise (Chapelle) ayrıl-

¹⁶⁷ Voltaire, "Tolérance" maddesine ilave, *Felsefe Sözlüğü*, s. 569.

¹⁶⁸ Nasturilik: İsa'da ilahi ve insani şahsiyetlerin yan yana birbirlerine karışmaksın varlığını sürdürdüğüne inanan akım. İstanbul patriği Nestoryus taraftarlarınca oluşturulmuş olup 431 Efes konsilinde alınan, İsa'nın tek kişilikli ve iki tabiatlı olduğu görüşüyle reddedilmiş ve Nestoryus aforoz edilmiştir (Şinasi Gündüz, "Nasturilik", *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 279).

¹⁶⁹ M. Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1963, s. 270.

¹⁷⁰ Işın Demirkent, "Herakleios", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 211.

¹⁷¹ İsa Mesih'te sadece tek iradenin var olduğunu savunan görüş (geniş bilgi için bk. E. Royston Pike, *Encyclopaedia of Religion and Religions*, London 1951, s. 262; Herman Hausheer, *An Encyclopedia of Religion* (ed. Verglius Ferm), New Jersey 1959, "Monotheletism", s. 504; John Bowker, *The Oxford Dictionary of World Religions*, Oxford 1997, s. 653; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 266).

¹⁷² bk. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1993, II, 134-135.

¹⁷³ Osman Turan, *a.g.e.*, II, 134-135.

¹⁷⁴ Osman Turan, *a.g.e.*, II, 145-146.

mıştır.¹⁷⁵ Moğol istilası sırasında hükümete kalan Malatya'daki Müslüman ve Hıristiyan halk, aralarında sadakat yemini ederek müşterek bir idare kurmuşlar ve şehrin Süryani patriğini başlarına geçirmişlerdir.¹⁷⁶

Fatih Sultan Mehmed'in Balkan fetihleri sırasında o bölgede yine mezhep kavgaları yaşanıyordu. Katolik Macarlar ile Ortodoks Sırp savaşı halindeydi (859/1455). Osmanlı ordusu ile Macarlar arasında sıkışan Sırp bu iki devletten birisinin himayesine girme zorunluluğu ile karşı karşıya kalınca Sırp Kralı Brankoviç (ö.1456) iki devletten birisinin himayesine girmesi durumunda kendilerine nasıl davranacaklarını elçileri vasıtasıyla bir araştırma yaptırdı. Macarların Sırbistan'ın bütün bölgelerinde Katolikleştirme faaliyetlerinde bulunacaklarını, her tarafta Katolik kilisesi inşa edeceklerini, Fatih Sultan Mehmed'in ise din ve vicdan hürriyetini temin edeceğini, camilerin yanında bile olsa onların kiliselerini inşa edeceğini öğrenince Osmanlı hakimiyetine girdi.¹⁷⁷ İsmail Hami Danişmend (ö.1967) konu ile ilgili değerlendirmesinde şunu söylemektedir: "Bir taraftan İstanbul'un fethi üzerine Ortodoks patriğine eski istiklalinin iade edilmesi, bir taraftan da Fatih'in Sırlara Katoliklerin vermek istemedikleri mezhep hürriyetini en geniş şekilde temin etmesi Macar-Sırp ittifakını sarsan en mühim amil olmuştur. Herhalde Türklerin istila (fetih) döneminde Balkan milletlerine karşı en keskin silahları adaletleridir."¹⁷⁸ Türklerin ele geçirdikleri yerlerin halkına karşı, adaletli, şefkatli ve taassuptan uzak bir siyaset takip etmeleri, bilhassa koyu Ortodoks olan Balkan halkı üzerinde Katolik baskısını önlemeleri, Türk idaresinin bir kurtarıcı olarak karşılanmasına sebep olmuştur. Ortodoks mezhebi varlığını Türklere borçludur.¹⁷⁹ Katolik papanın ve mutaassıp Habsburg İmparatorluğu'nun zulmüne uğrayan Orta Avrupa Protestan ve başka mezhep mensupları arasında adalet ve din hürriyeti esaslarına dayalı Osmanlı idaresine geçme arzusu uyanmıştı.¹⁸⁰

Kanuni Sultan Süleyman'ın Orta Macaristan'ı fethi (1541), Protestanlığın önderi Martin Luther'in (1483-1546) Türklerin, kıyamet alametlerinden olduğunu ve işledikleri günahlarından dolayı Allah tarafından kendilerine gönderilen bir ceza olduğunu, Türklerin azılı düşmanları olan Katolıklara benzediğini söylemesine rağmen¹⁸¹ Osmanlı'nın fethinden daha dört yıl sonra 25 Aralık 1545'te Macar Protestan reformcu Sigmund Torda, ünlü ilahiyatçı Philipp Melancthon'a

¹⁷⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 257; a.mlf., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 62; İsmet Kayaoğlu, "Türk Yönetiminde Gayri Müslimlere Gösterilen Tolans", *Diyanet Dergisi*, sy. 54, Ankara 1995, s. 22-27.

¹⁷⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 257; a.mlf., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 63; İsmet Kayaoğlu, "Türk Yönetiminde Gayri Müslimlere Gösterilen Tolans", *Diyanet Dergisi*, sy. 54, Ankara 1995, s. 22-27.

¹⁷⁷ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1947-55, I, 275; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1993, II, 193; İsmet Miroğlu, "Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları:Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, İstanbul, ts. (TKH Vakfı), II, 87; Ahmet Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, İzmir 1990, II, 10.

¹⁷⁸ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, I, 275.

¹⁷⁹ İsmet Miroğlu, "Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları:Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, İstanbul, ts. (TKH Vakfı), II, 78.

¹⁸⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1993, II, 193; İsmet Miroğlu, "a.g.m.", s. 87.

¹⁸¹ Adnan Aslan, "Luther, Martin", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 238; Fairfax Downwy, *Kanuni Sultan Süleyman* (çev. Behiç Koryürek), İstanbul 1975, s. 83.

yazdığı mektupta Protestanlığın yayılışına bakarak Türklerin Macaristan'ı fet-hetmelerini Tanrı'nın kendilerine bir lütfü kabul etmişti.¹⁸² Protestan reform ha-reketlerinin ilginç simalarından ve inançları sebebiyle takibata uğrayan bu yüz-den de Wittenberg'den ayrılmak zorunda kalıp Magdeburg'da bir matbaada mu-sahhah olarak çalışmaya başlayan Hırvat kökenli İbranice Profesörü Matthias Flacius Illyricus (1520-1575) Tuna nehri kenarında bir Macar şehri olan ve Mohaç'ın 40 km. kuzeyinde bulunan Tolna'da yaşayan arkadaşı Emericus Zigerius'tan 3 Ağustos 1549 tarihli bir mektup almış ve M. Flacius bu mektubu okuduktan sonra bir önsöz ilave ederek yayımlamıştır. Günümüze ulaşan bu mektubun önsözünde M. Flacius mektubun yayımını iki sebebe bağlar. Birincisi cehennem canavarının İsa'nın kilisesini yutmak için uzun boynunu çıkardığı o tehlikeli günlerde Tanrı'nın hem de çok daha tehlikeli olabilecek yerlerde bile kendilerini koruduğunu göstermek, dindar ve üzüntüde olan Hıristiyanların bu mektupla Türk egemenliği altında kabalık ve vahşetten nasıl korunduğunu gös-termek ve bundan ders almak. İkincisi de kendilerinin sözde Hıristiyan hüküm-darlarının, Türklerin Tanrının sadık kulları Hıristiyanları himaye ettiklerini ve Hıristiyanlık öğretisini yaymalarına ve uygulamalarına izin verdiklerini duyunca utançtan yüzlerinin kızarmasını istemesidir. M. Flacius kendi dindaşlarının da Türkleri örnek almasını ister ve Türklerin Hıristiyanlara din özgürlüğü vermekle kalmayıp, Hıristiyan olmayan Kurtlara (Katolikler) karşı da kılıçlarıyla onları savunduğunu belirtir ve sonra şunu söyler: *"Şimdi Türk'ün yönettiği yerlerde Protestanlık özgürce vazediliyor. Hıristiyanlar başta olsaydı bu özgürlük olma-yacaktı. İsa'nın yolunda olmak yerine ihanet yolunda olunacaktı. Ben bu mek-tupla huzursuzluk yaratmayı amaçlamadım. Amacım gerçek Protestanlık öğreti-sine inananlara Türkiye'deki Hıristiyan kilisesini örnek gösterip onlara cesaret ve umut vermek. Kendilerini Hıristiyan olarak niteleyen yöneticilere de Türklerin iyi niyet ve yumuşaklığını gösterip onları belki de saldırıdan ve hüsumdan vazge-çirmek."*

Peşinden Zigerius'un Katolik saldırılarına karşı Osmanlı'nın kendilerini na-sıl koruduğuna ve kendi dindaşlarından olan hükümdarlarından elde edemeyip de Osmanlı'nın verdiği din özgürlüğüne yer veren mektubunu yayımlamıştır.¹⁸³ Bu sebeple Hammer'in tespitinde olduğu gibi *"Bütün Protestan hükümdarlar selametlerini Muhteşem Süleyman'a borçludurlar."*¹⁸⁴

Yine Osmanlı'dan Haham İsaac Safarti'nin Hıristiyan egemenliği altındaki Avrupa'daki dindaşlarına yazdığı meşhur mektubunda Osmanlı'da herkesin ken-di incir ağacı altında oturup huzurlu yaşayabileceğini yazmıştır. Ona göre Müs-lüman Türkler gerçi boyunlarında Hıristiyanlar gibi birer "insan sevgisi" yaftası taşımıyorlardı ama Yahudiler hallerinden Avrupa'da yaşayan dindaşlarından çok daha memnundular.¹⁸⁵

¹⁸² Klaus Schwarz, "16. Yüzyılın Ortalarında Protestanların Umudu: Türkler" (çev. Hayatî Boyacıoğlu), *Tarih ve Toplum*, sy. 59, İstanbul 1988, s.266.

¹⁸³ Klaus Schwarz, "16. Yüzyılın Ortalarında Protestanların Umudu: Türkler" (çev. Hayatî Boyacıoğlu), *Tarih ve Toplum*, sy. 59, İstanbul 1988, s.265-268.

¹⁸⁴ Hammer, XV, 326'dan naklen Yılmaz Öztuna, *Kanuni Sultan Süleyman*, Ankara 1989, s. 58.

¹⁸⁵ Klaus Schwarz, "16. Yüzyılın Ortalarında Protestanların Umudu: Türkler", s.266.

Gerçekten Osmanlı'da Müslüman olmayan azınlıklar hiçbir zaman hürriyetsizlikten şikayet etmemişlerdir.¹⁸⁶ Mesela László Rásonyi şöyle der: "Osmanlı devleti dini taassup göstermedi, papazları korudu, Hıristiyanların örf-adetlerine dokunmadı."¹⁸⁷

Fernand Grenard da Osmanlı'da ki milletlerden bir kısmını saydıktan sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Şahsi kabiliyetten başka hiçbir farkı dikkate almayan böylesine mutlak kozmopolit bir cemiyet daha görülmemiştir. Lazım olan birlik, din, dil, hizmet nizamı ve disiplinle temin ediliyordu. Bir ırk yahut milliyet baskısı hiçbir surette bahis mevzuu olmadı...Hıristiyanlar camilere çevrilen en güzelleri istisna edilirse¹⁸⁸ kiliselerini ve kendisine has derece ve rütbe silsilesiyle ruhban sınıfını muhafaza ettiler, serbestçe ibadetlerini yaptılar, vaizlerini dinlediler, merasimlerini yaptılar. Kendi cemaatleri arasında, kendi dillerine ve kendi adetlerine uygun olarak rahiplerinin reisliğinde ve laik bir konsey refakatinde kendi kendilerini idare ettiler... Hadiselerin yeni akışında Hıristiyanlar büyük faydalar buldular. Daha yakın zamana kadar durmaksızın sarsıntı geçiren, tahrip edilen muazzam ülkelerde artık barış hüküm sürüyordu. Balkan yarımadası halkları çoktan beri unuttukları bir emniyet hissini tadıyorlardı; artı köylüler en kıymetli süslerini takınmaktan korkmuyordu ve eğer Macaristan'da köylüler isyan ediyorsa, bu Hıristiyan derebeylerine karşı oluyordu, haydut sürülerinin kökü kurutulmuştu..."¹⁸⁹

Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde Endülüs'te camilerin kiliseye çevrilmesi ve Müslümanlara dinleri konusunda acımasız bir biçimde uygulanan Katolik terörüne tepki amacıyla devletler hukukunda yerleşik bir prensip olan *mütekâbiliyet* esasına dayanarak İstanbul'daki kiliseleri camiye çevirme isteğine dönemin Şeyhulislamı Zenbilli Ali Efendi (ö.932/1525) ile Ebussuud Efendi (ö.982/1574) din ve vicdan hürriyetine müdahale ve Fâtih'in Patrikhane'ye verdiği *emân'a* aykırılık arzettiği gerekçesiyle engel olmuşlardır.¹⁹⁰ Çünkü *bâtıl makîsun aleyh olamaz ve suç-cezanın şahsiliği* ilkesinin tabii bir sonucu olarak hiç kimse başkasının suçunun cezasını çekmez.¹⁹¹ Bütün bu örnekler, o dönem batı dünyası için dikkat çekici uygulamaları yansıtıyordu ki Fernand Grenard'ın "*İslam Medeniyeti barbar Avrupa'nın terbiye edilmesinde en hakim rolü oynamıştır*"¹⁹² sözünün de işaret ettiği üzere din özgürlüğüne giden yolda ciddi bir tecrübe olmuştur. Harold Lamb "*Osmanlılar ayrı milletleri tek bir dil ve tek bir din altında Türk milletinin fertleri olmaya zorlamamışlardır*"¹⁹³ şeklinde itirafta bulunurken Fr. Babinger de: "*Padışahın İmparatorluğunda, herkes kendi halinde bahtiyar olabilirdi. Mutlak bir dini hürriyet hüküm sürerdi ve kim-*

¹⁸⁶ Erol Güngör, "Din Meselesi", s. 189.

¹⁸⁷ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 198.

¹⁸⁸ Fetih'ten sonra bölgenin en büyük kilisesi fethin sembolü olarak camiye çevrilirdi. Müellif buna işaret ediyor olmalı.

¹⁸⁹ Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü* (trc. Orhan Yüksel), İstanbul 1970, s.139-141.

¹⁹⁰ *Zeynü'l-ahbâr* (ngr. Mehmed Nâzım), Berlin 1928, s. 28'den naklen Mehmed Niyâzi, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1996, s. 227.

¹⁹¹ En'âm (6), 164, Fâtır (35), 18, Necm (53), 38-39; Ebû Dâvûd, "Diyât", 2; İbn Mâce, "Diyât", 23.

¹⁹² Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü* (trc. Orhan Yüksel), İstanbul 1970, s. 36.

¹⁹³ Harold Lamb, *Kanuni Süleyman* (trc. Tefvik Sadullah), İstanbul, ts. (Nebioğlu yay.), s. 95.

se şu veya bu inanca sahip bulunduğundan dolayı bir zorlukla karşılaşmazdı"¹⁹⁴ değerlendirmesinde bulunmaktadır.

André Clot da diyor ki: "İmparatorluğun her köşesine yayılmış olan Hıristiyan nüfusun sayısı, hiç de küçümsenecek miktarda değildi... Osmanlı'nın tek istediği vergilerin düzenli ödenmesi ve barışın bozulmaması idi. Din özgürlüğü tamdı, can ve mal güvenliği de titizlikle korunuyordu. Örf ve adetler eskisi gibi korunuyordu..."¹⁹⁵ "Sultanın bütün kulları, ister Türk isterse azınlık olsunlar, mesleklerini icrada eşittiler. Türkler bazı meslekleri yapamazdı ancak azınlıklara yasaklanmış hiçbir meslek yoktu. Yahudiler başlıca şarap, rakı, köle, itriyat, mücevher ve inci satıcılarıydılar. Mali konularda onların ilgi alanı içindeydi. Tefecilik, bankerlik ve her türden aracılık... XV ve XVI. Yüzyıllarda Sultanlar faal ve zengin bir unsur kabul ettikleri Yahudilerin imparatorluğa göçünü teşvik etmekteydiler."¹⁹⁶

Voltaire 1772 yılında *Questions*'da çıkan "Tolérance" maddesine yazdığı ekinde İslam ve Müslümanlar hakkında takdirkar ifadeler söyler:

"Türklerle kardeş gözüyle bakmalıyız."¹⁹⁷

Sonra da Türk kardeşine şöyle hitap eder:

"Türk kardeşime diyeceğim ki: «Tanrı'ya şükredip seninle şöyle bir güzel tavuklu pilav yiyelim; senin dinin bana çok saygıdeğer bir din gibi görünüyor, bir tek Tanrı'ya tapıyorsun, her yıl gelirinin kırkta birini zekat olarak vermek, bayram günü de düşmanlarıyla barışmak zorundasın. Bütün dünyaya iftira eden bizim yobazlar senin dininin, baştan başa duyuları okşayan bir din olduğu için tuttuğunu, belki bin kez söylediler. Hepsi de yalan söylemiş bu zavalluların; senin dinin çok sıkı, günde beş kez namaz kılmayı, dünyanın en zor orucunu tutmayı, bizim papazların tadını çıkardıkları şarapla likörleri hiç ağzına koymamayı buyuruyor; ancak dörde kadar kadın almak iznini, o da dört kadına birden bakabilecek durumda olanlara, veriyorsa da (böyleleri zaten pek azdır), bu sınırlamayla, adam öldüren Davud'un on sekiz, kardeşini öldüren Süleyman'ın da, cariyelerini hesaba katmadan, yedi yüz kadın almasına izin veren Yahudi dininin aşırılığını kınamış oluyor.»"¹⁹⁸

V. Sonuç:

Din ve vicdan özgürlüğünün barışa katkısının irdelendiği bu yazıda daha çok olumlu ve olumsuz iki tarihi tecrübeden kesitler sunularak konunun önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Hıristiyan dünyasında kurtuluşun kilisede olduğu, vatandaşlığın din birliğini gerektirdiği, kurtuluş için baskının hatta gerekirse işkencenin caiz olduğu, özellikle ruhban sınıfının Tanrı adına hareket ettiğinin kabulü gibi inanışlar dini inanç konusunda zora başvurmanın dinamiklerini oluşturmuş ve neredeyse on beş asır süren din savaşları ve mezhep kavgalarının sürmesine sebep olmuş sonuçta bu acı tecrübelerin hiçbir hayır getirmedeği ve

¹⁹⁴ Fr. Babinger, *Mahomet II*, Paris 1954, s. 502'den naklen İsmet Miroğlu, "Osmanlı Devlet Felsefesinde İnsani Değerler ve Hukuka Saygı", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları:Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, İstanbul, ts. (TKH Vakfı), II, 79).

¹⁹⁵ André Clot, *Muhteşem Süleyman* (trc.Turhan Ilgaz), İstanbul 1994, s. 324-325.

¹⁹⁶ André Clot, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁹⁷ Voltaire, "Tolérance" maddesine ilave, *Felsefe Sözlüğü*, s. 569.

¹⁹⁸ Voltaire, "Tolérance" maddesine ilave, *Felsefe Sözlüğü*, s. 570.

sonuç verici özelliği bulunmadığı görülünce zaruri olarak din ve vicdan özgürlüğüne saygı noktasına gelinmiştir. O halde iki noktanın altını özellikle şu şekilde çizmemiz gerekir:

1-Bu gün BM İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde yer alan din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili hükümler Batı tarihindeki vahşet tablosunun odağında yer alan din savaşları ve mezhep kavgaları dikkate alındığında çok ileri bir aşamayı göstermektedir. Bu tecrübeden sonra artık aynı süreci yaşamaya sebep olacak uygulamalardan özenle kaçınmak gerekir. Yine bu gün iç hukukları için bu uluslar arası belgeleri esas alan ülkeler batı insanının ağır bedeller ödeyerek elde ettiği bu kazanımlarını kağıt üzerinde kabul edip de *aşırı şartlar ileri sürerek* ya da *ideolojik kaygularla* özünde hükümsüz hale getirecek, gerçek anlamda özgürlükten yoksun bırakmaya götürecek *daraltıcı yoruma* tabi tutmamalıdır. Tam aksine bu özgürlükleri koruyucu nitelikte tedbirlere ağırlık verilmelidir ki insanın en temel haklarından olan din ve vicdan özgürlüğü zedelemesin, insanlar huzurlu olsunlar, farklılıklarla birlikte barış içinde yaşasınlar.

2-Özellikle günümüzde yükselen değerlerin başında gelen ve her türlü siyasi, felsefi ve hukukî tartışmanın merkezine oturan insan hakları ve onun önemli bir kısmını teşkil eden din ve vicdan özgürlüğü alanında Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu ana ilkeler ve Hz. Peygamber'in örnek uygulamaları ışığında gelişen İslam toplumlarındaki tarihi tecrübe aktüel tartışmalara açılım sağlayabilecek zenginliktedir ki bunlardan yararlanmak insan hakları genelinde ve din ve vicdan özgürlüğü özelinde insanlığı daha ileri bir noktaya taşıyacak derinliğe sahiptir. İslam toplumlarındaki uygulamalar da göstermektedir ki barış içinde yaşamının teminatı *insanı kendisini tanımladığı şekliyle kabul etmektir*. Bir başkasının gücünü kullanarak kişinin sadece kendisini ilgilendiren tercihlerini değiştirmeye çalışması ona yapılacak en büyük saygısızlık ve çatışmayı başlatacak ana noktadır. Alman Hümanizminin en parlak simalarından kabul edilen Erasmus'un (1466-1536) *iç savaşın önlenmesi için hoşgörünün tek çare* olduğunu söylemesi acı tecrübenin öğrettiği gerçeğin ifadesidir. O tecrübeyi yeniden yaşamamak için en iyi örnek olumlu anlamda İslam toplumları, olumsuz anlamda da Hıristiyan dünyasıdır. Ne var ki bu gün din ve vicdan özgürlüğü alanında Batı dünyasında –en azından kendi vatandaşları için- olumlu gelişmeler kaydedilmişken aynı şeyi İslam ülkeleri için söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Hz. Peygamber'in gayr-ı Müslim vatandaşlarına verdiği özgürlüğü bu gün bir çok İslam ülkesinin kendi Müslüman vatandaşlarından esirgediğini söylemek pek de hatalı olmasa gerekir.

Burada sonuç olarak şu noktalara da işaret etmek gerekir. Birincisi hiçbir alanda mutlak hürriyetten söz edilemez. Ünlü hukukçu Jacques-Benigne Bossuet'in ifadesiyle *"herkesin efendi olduğu yerde herkes köledir"* ya da *"herkesin her şeyi yapabildiği bir ortamda hiç kimse hiçbir şey yapamaz."* İslam hukukunun gayr-ı Müslim vatandaşlarla ilgili öngördüğü bazı kısıtlılıklar –ezan vakti çan çalmamaları gibi- din özgürlüğünün özünü zedeleyecek bir nitelik taşımadığından barış ortamına zarar verici bir sonuç doğurmamıştır. Bu konu ayrı bir araştırmayı gerektirdiği için bu nokta üzerinde durulmamıştır.¹⁹⁹ İkincisi bu ko-

¹⁹⁹ Bu konuda bk. Saffet Köse, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2003, s. 46 vd.

nunun gündeme geldiği ortamlarda mürteddin öldürülmesinin din özgürlüğü ile bağlantısı sorgulanmaktadır. Şu kadarına işaret etmek maksada kafi olmalıdır. Mürted sırf şüpheleri sebebiyle dinden çıkmış ise öldürülemez. Çünkü öldürüldüğünde en azından daha sonra şüphelerinden kurtulup tekrar İslam'a girme şansı ortadan kaldırılmaktadır. Mürtedin irtidadından sonra başkaldırma ve devlete savaş açma gibi siyasi bir suçlu haline gelmesi (bağy suçu) sebebiyle, İslam hukukunda öldürülmesi gerektiği yönünde bir temayül gelişmiştir. Böyle bir durumda aynı hüküm Müslüman için de geçerlidir. Üçüncü olarak altı çizilmesi gereken diğer bir husus da *cihad*'ın bir din savaşı olmadığıdır. Hz. Peygamber'in yaptığı bütün savaşlar savunma karakterlidir ve hiçbir zaman ilk savaşa başlayan kendisi olmamıştır. Daha sonra ki savaşların her birisinin bir çok farklı sebepleri vardır ki bunlar ayrı ayrı kendi özel şartlarıyla değerlendirilmelidir.²⁰⁰

²⁰⁰ Bu konuda bk. Saffet Köse, "Cihad Kültürü ve Terör", *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku* içinde, İstanbul 2004, s. 259-283; Hidâyet Işık, *Ebu'l-Hasan el-Amiri'ye Göre Diğer Dinler Karşısında İslam*, Konya 2004, s. 198 vd.